

Zapomenutá Plzeň Počátky města pod přemyslovským hradem

Forgotten Pilsen
The origins of the city beneath the Přemyslid stronghold

Radek Široký – Karel Nováček – Ladislav Kaiser

Hrad Plzeň byl v 10.–13. stol. ústředím přemyslovské správy západních Čech. Kolem roku 1295 byly centrální funkce přeneseny do nově založeného, 10 km vzdáleného města Nové Plzně. Studie bilancuje přínos více než sto let probíhajících archeologických výzkumů pro poznání struktury a vývoje raně a vrcholně středověké Staré Plzně. Největší pozornost je věnována nově získaným indiciím plánovitě založeného města, které bylo připojeno ve 2. pol. 13. stol. ke staršímu osídlení v podhradí a které bylo z velké části opuštěno po založení Nové Plzně.

raný středověk – vrcholný středověk – přemyslovské hradské centrum – městská lokace – západní Čechy – Plzeň

In the 10th–13th centuries, hillfort Pilsen (Plzeň) was the centre of Přemyslid administration in West Bohemia. Around 1295 its functions were translated to newly-founded town New Pilsen 10 km away. This study assesses the results of more than a hundred years of ongoing archaeological investigation in terms of an understanding of the structures and development of this Early and High Medieval settlement of Old Pilsen. The greatest attention is devoted to newly-recovered indicators of the planned foundation of the borough that in the second half of the 13th century was appended to the earlier colony beneath a Přemyslid stronghold, and which was in large measure abandoned after the foundation of the town New Pilsen.

Early Middle Ages – High Middle Ages – Přemyslid stronghold centre – urban siting – West Bohemia – Plzeň – Pilsen

1. Úvod

Struktura a vývoj Staré Plzně patří k poměrně často diskutovaným otázkám regionální historiografie. Od doby vzniku první studie na toto téma, zveřejněné před sto lety (*Strnad 1903*), došlo k zásadnímu posunu v poznání tohoto raně a vrcholně středověkého centra západních Čech zásluhou archeologie. Nelze ovšem současně nevidět, že výzkumy ve Starém Plzenci měly doposud převážně extenzivní charakter. Řada z nich nebyla patřičným způsobem dokumentována a jen zlomek z celkového počtu byl podrobně publikován. To se týká nejen výzkumů ve 20. letech 20. stol. na vlastním přemyslovském hradišti na ostrožně Hůrka, ale i řady pozdějších terénních akcí uskutečněných v protilehlé levobřežní části města. V prostoru levobřeží probíhají předstihové a záchranné archeologické výzkumy s přestávkami od roku 1973. Postupně se v nich angažovala plzeňská expozitura Archeologického ústavu ČSAV v Praze, Západočeské muzeum v Plzni a Západočeský institut pro ochranu a dokumentaci památek (ZIP o. p. s.). Výzkumy potvrdily klíčové postavení levobřežního jádra Starého Plzně v urbanistickém vývoji Staré Plzně a nadre-

gionální význam zde dochovaných archeologických situací. Jejich kvalita a vysoká míra zachovalosti dávají jedinečnou šanci studiu vnitřní struktury protoměstských sídelních útvarů a postžení počáteční fáze jejich přeměny na institucionální město ve 13. století.

Naše studie samozřejmě nemůže nahradit chybějící kritické zpracování velkého objemu dat, shromážděných předchozími třemi generacemi archeologů. Chceme spíše předběžně bilancovat výsledky nejnovějších archeologických výzkumů (tj. za dobu posledních deseti let) a konfrontovat je se staršími shrnujícími studiemi, s detailní prostorovou identifikací všech ověřitelných nálezů v plzeňském intravilánu (*tab. 1; obr. 2–3*) a též s výsledky revize některých starších výzkumů. Z těchto východisek směřujeme k nutně předběžným hypotézám o vývoji a struktuře významného centra přemyslovské hradské správy a raného města v 10.–13. století. Model, který se pokoušíme nastínit, je nezbytným předpokladem a korektivem dalších badatelských aktivit v plzeňské aglomeraci a měl by podle našeho názoru být dále ověřován především analýzou již dříve získaných archeologických pramenů.

2. Prostorová a morfologická situace Staré Plzně a nejstarší osídlení suburbia

Pro prostorové uspořádání Staré Plzně byla určující poloha na křižovatce dvou nejdůležitějších dálkových komunikací spojujících Prahu s významnými centry německé říše. Právě zde se totiž rozdělovala tzv. Norimberská a Řezenská cesta (*Vávra 1973*). Cesta od Prahy vedla přes Rokycany s biskupským dvorcem, doloženým již v roce 1110¹, a do údolí Úslavy nepochybně sestupovala od severu, po úpatí ostrožny Hůrka nad zářezem bezejmenného potoka. Komunikační linie tak obtáčela celý severní obvod hradiště a provoz na ní byl pod dokonalou kontrolou (*obr. 5*). V levobřežní části aglomerace cesta protínala plochu dnešního náměstí a je velmi pravděpodobné, že se právě zde obě větve dálkové komunikace dělily. Severnější Norimberská cesta patrně mířila do prostoru pozdější Nové Plzně, kde překonávala řeku, Řezenská směřovala k Dobřanům², kde je třeba předpokládat brod přes Radbuzu.

Již více badatelů si povšimlo nápadné podobnosti v uspořádání raně středověkých sídelních aglomerací Prahy a Staré Plzně (naposledy *Šolle 2002*, 166). Jádrem raně středověkého osídlení Staré Plzně byl – stejně jako v Praze – dvoudílný přemyslovský hrad (akropole a předhradí)³, umístěný na úzké klesající ostrožně nad řekou. Mezi jižním úpatím ostrožny a břehem Úslavy existoval samostatně vyčleněný areál, plnící funkci opevněného podhradí. Reliktem jeho opevnění je mohutný val na západní a zčásti i jižní straně areálu.⁴ Levobřežní část aglomerace pak – stejně jako v Praze – představuje mladší expanzi preurbánní-

¹ K počátkům Rokycan např. *Anderle – Karel – Švábek 1994*, 71. Nejnovější shrnutí počátků Rokycan zpracoval R. Široký v rámci projektu GA ČR Archeologie měst v českých zemích.

² Lokace města v Dobřanech spadá před pol. 13. stol. (např. *Richter 1982*, 248).

³ Existence druhého, východního předhradí, opevněného jen lehkou fortifikací, zatím nebyla potvrzena, byť je velmi pravděpodobná. Naopak hypotézu o rozdělení západního předhradí příčným valem na dvě samostatné části (*Friedl 1976*, 37) pokládáme v současnosti za neprokazatelnou, náznaky podélného dělení této plochy dřevěnou fortifikací přinesl odkryv v letech 1921–1922.

⁴ Existenci opevněného jižního podhradí novější kompendia a syntetické práce odmítají vzít na vědomí (např. *Šolle 1984*, obr. 32; *Sláma 1986*, 90; *Lutovský 2001*, 310), přestože jeho popis s plánem opevnění publikoval již *Horák (1908*, 439, obr. 4; *1909*) a přestože je val dodnes velmi dobře viditelný.

Lokalita	Č.	Rok výzkumu	Reference
Hradiště Hůrka a jeho východní předpolí	1	1890; 1906; 1907; 1909; 1920–1924; 1934; 1972; 1982; 2002	<i>Horák 1908; Horák 1909; Horák 1913; Friedl 1976; Doubová 1976; Hejna 1976; Beneš 1985; Kodera – Nováček – Široký 2002</i>
Masarykovo nám.	2	?	<i>Doubová 1976, 24</i>
Masarykovo nám., čp. 52	3	?	<i>Doubová 1976, 23</i>
Malá Strana, před školou	4	1889	<i>Doubová 1976, 23</i>
Palackého, čp. 80	5	1890	<i>Doubová 1976, 24</i>
Sv. Čecha	6	před 1913	<i>Horák 1913</i>
Podhradní, čp. 286	7	před 1920	<i>Doubová 1976, 23</i>
Jiráskova, ppč. 144/1	8	1921	<i>Friedl 1921</i>
S. svah Hůrky, ppč. 1342/1, „Vichovo pole“	9	1920–25	<i>Doubová 1976, 24</i>
Areál města	10	1926	<i>Macháček hlášení ARÚ čj. 1224/26</i>
Smetanova, ppč. 109, na poli za čp. 64	11	1931	<i>Čtrnáct 1931; Doubová 1976, 24</i>
Husova, zahrada čp. 31 (F. Kondr)	12	1935	<i>Beneš – Richter 1976, 71–72</i>
Husova, ppč. 151/1	13	1936	<i>Doubová 1976, 24</i>
Hradiště Plzeňského, čp. 130, ppč. 37/3	14	1936	<i>Doubová 1976, 23</i>
Baslova, sz. od kostela sv. Jana Křt.	15	1940; 1942	<i>Doubová 1976, 24</i>
Herejkova, ppč. 1053/16	16	1955	<i>Čtrnáct – Andrllová NZ v odd. pravěku ZČM</i>
Mezi Nerudovou a Nádražní, ppč. 125/1	17	1963	<i>Doubová 1976, 23</i>
Vrchlického, areál mateřské školky, ppč. 150/70 a 73/1	18	1973–1974	<i>Beneš – Richter 1976</i>
Vrchlického, zahrada čp. 184, ppč. 150/2	19	1974	<i>Beneš – Richter 1976</i>
Vrchlického, areál mateřské školky, ppč. 150/7	20	1976	<i>Beneš hlášení ARÚ exp. Plzeň čj. 835/76; Frýda hlášení odd. st. dějin ZČM čj. 2/76</i>
Baslova, před čp. 545	21	1978	<i>Anon. NZ čj. 124 v odd. st. dějin ZČM</i>
Husova, stavba koupaliště, ppč. 57	22	1984	<i>Frýda – Hus NZ ARÚ čj. 3721/87</i>
Smetanova, ppč. 133, 136, 137, 139/1, 139/2, 143, 145/1, 210/5, 210/6, 211, 210/17, 210/18, 210/19, 213	23	1985–1990	<i>Frýda – Hus 1989; Frýda NZ ARÚ čj. 3029/85; Frýda – Hus NZ ARÚ čj. 2015/86; Frýda – Hus NZ ARÚ čj. 3721/87; Frýda – Hus NZ v odd. st. dějin ZČM</i>
Smetanova, areál Jitony, ppč. 141/1	24	1985	<i>Frýda NZ ARÚ čj. 3029/85</i>
Masarykovo nám., ppč. 118	25	1986	<i>Frýda – Hus NZ ARÚ čj. 2015/86</i>
Jiráskova – kanalizace	26	1987	<i>Frýda – Hus NZ ARÚ čj. 3721/87</i>
Podhradní, čp. 29, ppč. 1364	27	1991	<i>Baštová – Metlička hlášení odd. pravěku čj. 332/91</i>
Masarykovo nám., ppč. 119	28	1992	<i>Nováček NZ odd. st. dějin čj. 348/93</i>
Malá Strana, Malostranské nám. – plynofikace	29	1993	<i>Nováček NZ odd. st. dějin čj. 408/93</i>
Baslova, ppč. 148	30	1993	<i>Nováček NZ odd. st. dějin čj. 384/93</i>
Podhradní, ppč. 1353/2	31	1993	<i>Frýda – Orna nepubl.</i>
Masarykovo nám. – RMTS	32	1995–1996	<i>Nováček NZ OZAV čj. 197/96</i>
Masarykovo nám., Husova – rekonstrukce silničního průtahu	33	1995–1996	<i>Nováček nepubl.</i>
Sv. Čecha a Palackého – plynofikace	34	1996	<i>Široký hlášení OZAV čj. 202/96</i>
Baslova, kolem kostela sv. Jana Křtitele	35	1996	<i>Široký NZ OZAV čj. 165/96</i>
Smetanova, naproti čp. 65, ppč. 144/1	36	1996	<i>Nováček – Široký NZ OZAV čj. 161/96</i>
Vrchlického, čp. 193	37	1996	<i>Široký nepubl.</i>
Malá Strana, ul. Komenského, Podhradní, Raisova – plynofikace	38	1997	<i>Nováček NZ OZAV čj. 115/97</i>
Malá Strana, před čp. 585	39	1997	<i>Nováček NZ čj. OZAV čj. 115/97</i>
Smetanova, bývalá čp. 114, 117, 122, 166	40	1999–2002	<i>Kaiser – Široký a kol. NZ ZIP čj. P61/99, čj. 30/02, čj. 359/03</i>
Smetanova, čp. 70	41	2000	<i>Široký – Majer – Kubečková NZ ZIP čj. P10/01</i>

Obr. 1. Starý Plzenec. Přehled archeologických akcí v areálu města. – Fig. 1. Starý Plzenec. Overview of archaeological works in the area of the town.

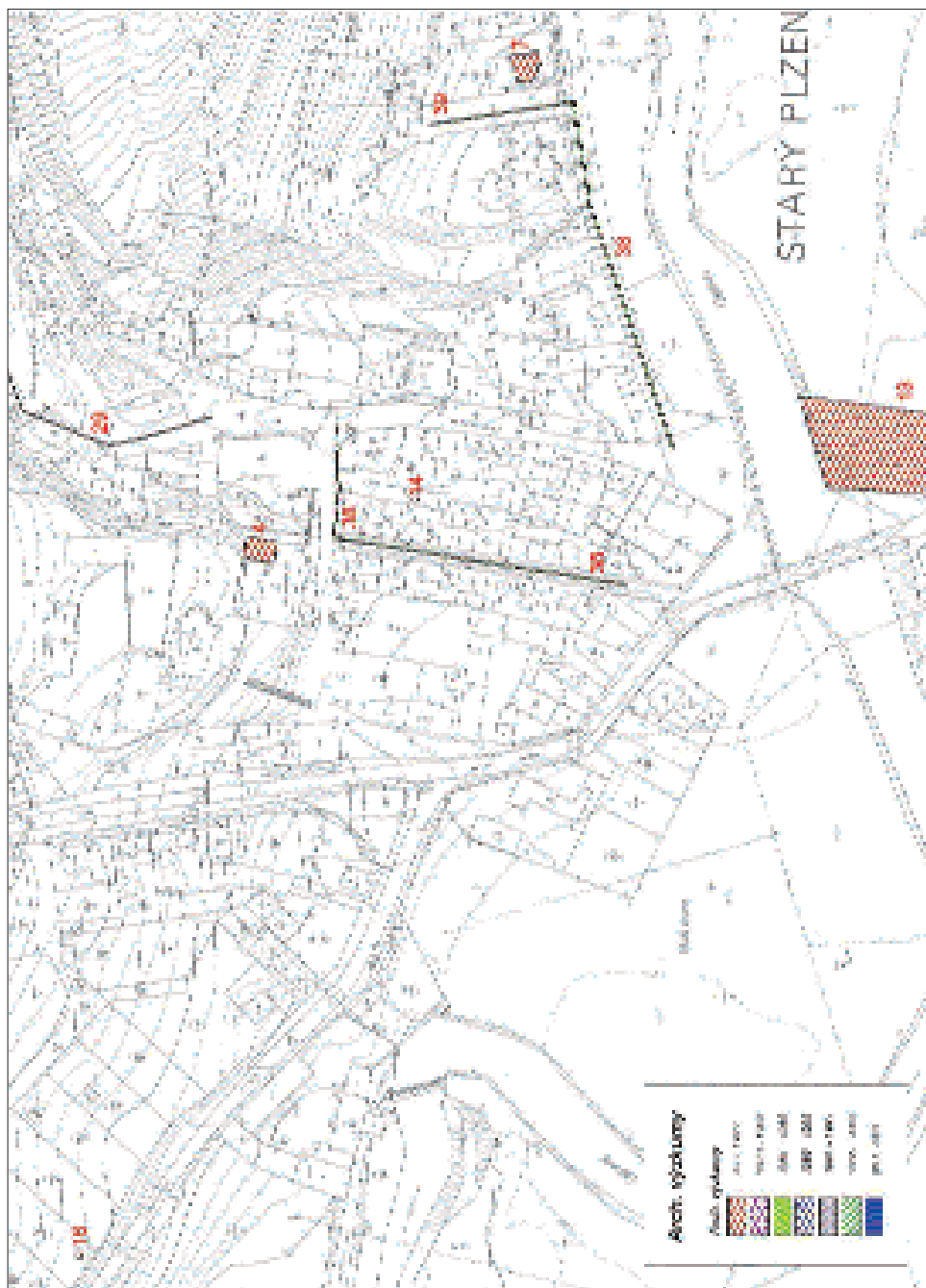
ho osídlení na protilehlou stranu údolí. Kromě těchto vnějších podobností tušíme i některé podobnosti strukturální, nenáhodné, možná dokonce i záměrně budované. Podobně jako u pražských měst byl i ve Starém Plzenci vývoj a charakter preurbánního osídlení silně ovlivněn geomorfologií terénu, zvláště pak morfologií kvartérních pokryvných útvarů. Konkrétních dat o středověkém a novověkém vývoji mikroreliefu je ovšem z plzeňského prostředí minimum, neboť ještě donedávna nebyla systematicky sbírána. Základní osu sídelního celku představuje silně meandrující řeka Úslava, vytvářející v úseku kolem Starého Plzně výraznou nivu o šířce 300–600 m. Změny v poloze řečiště a v rozsahu nivy jistě probíhaly i ve sledovaném historickém období, rekonstruovat je však zatím neumíme. Dosud ojedinělou indicií dynamického vývoje nivy v subrecentním období je nález atypické pravěké a novověké keramiky z vrstvy bahnitého organogenního sedimentu, uloženého pod 3,5 m silným souvrstvím jílovito-písčitých svahovin. Nález byl učiněn v roce 1996 v rýze pro kanalizaci v trase nového silničního průtahu městem, tedy na jižním okraji nivy (nepubl. výzkum K. Nováčka). Na území města byly doposud rozlišeny dva stupně pleistocenních teras: starší stupeň III na levobřeží, jehož povrch spočívá v relativní výšce 8–15 m nad úrovní řeky, a mladší stupeň IV, který je morfologicky vyvinut na protilehlém břehu, ve spodní části plzeňské Malé Strany.⁵ Horní části svahů a velká část povrchu šterkopiskových teras je pokryta sprašovými a svahovými hlínami, resp. jíly.

Pravobřežní část aglomerace, zvaná Malá Strana, je podle dosavadních pozorování situována na denudovaném, dosti svažitém reliktu pleistocenních teras, překrytém vrstvami svahových jílovitých hlín. Toto podloží bylo zachyceno v prostoru pod kostelem Panny Marie a v ulicích Raisova a Komenského. V prostoru mezi touto západní částí Malé Strany a západní špicí ostrožny Hůrka, v linii Malostranské náměstí až ulice Hradiště Plzeňského, se projevuje dnes mírný terénní zářez, kopírující úpatí ostrožny. V dosud sledovaných výkopech do běžných hloubek (mírně přes 100 cm) se v linii tohoto zářezu nepodařilo zachytit podloží, profil je zde tvořen výlučně pozdně novověkými až recentními navážkami (*obr. 2: 38; Nováček 1997*). Domníváme se, že zářez je pozůstatkem hlubší, v novověku zasypané a znivelizované strže, která zřejmě vznikla erozním spolupůsobením vodoteče, jež tudy přitéká do Úslavy, a intenzivním provozem na zemské cestě od Prahy, která právě tudy procházela k brodu přes Úslavu.

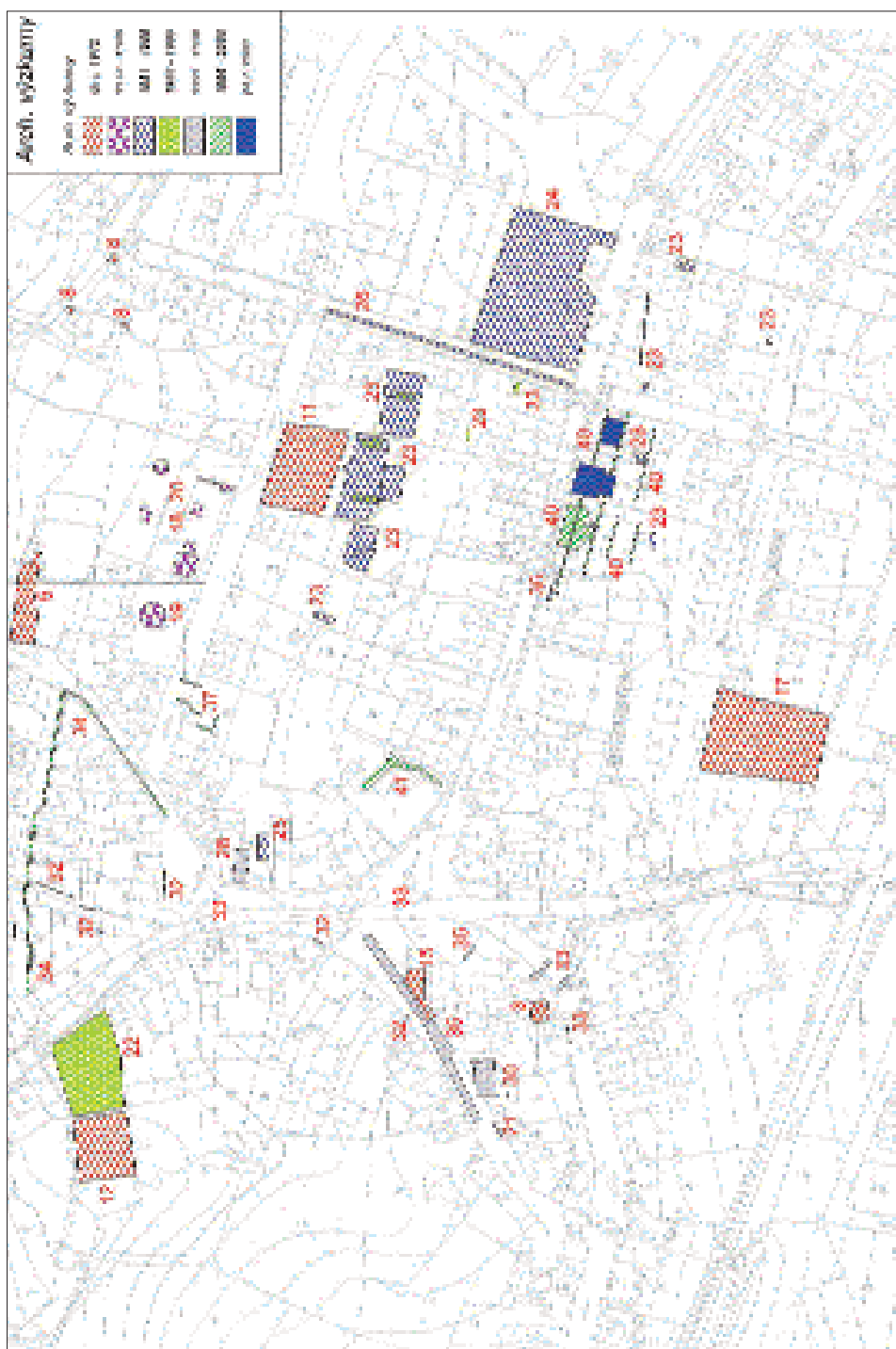
Na ploše opevněného podhradí jižně od ostrožny zachytily dvě dosavadní archeologické akce toliko mocné souvrství přemístěných svahovin a akumulace s bohatým obsahem středo- a mladohradištní keramiky, původem zjevně z plochy hradiště. Středověká úroveň povrchu či geologické podloží zde zachyceny nebyly. Podhradí bylo postiženo rozsáhlými svahovými procesy.

K úvahám o funkci pravobřežní části aglomerace se nám nedostává přímých podkladů, nepochybně však musel existovat rozdíl ve využití opevněného jižního podhradí a elevace s dnešním kostelem Panny Marie. Jihovýchodně od kostela, ve vzdálenosti asi 100 m od presbytáře, na dvorku domu čp. 130 v ul. Hradiště Plzeňského, byl nalezen kostrový hrob obsahující středohradištní nádobu (*obr. 2: 14*). Další pohřební kontext je indikován dnes nezvěstným nálezem další raně středověké nádoby z místa školní tělocvičny (*obr. 2: 4; Doubová 1976, 23*). Výrazně odlišná terénní situace obou poloh nevylučuje existenci dvou samostatných pohřebních areálů, na jejichž existenci navázala sakrální stavba – předpo-

⁵ Převýšení 5–8 m nad řekou (*Štafl 1957*).

Obr. 2. Starý Plzeňec – Malá Strana. Mapa archeologických výzkumů v prostoru pravobřežní podhradní aglomerace. Čísla odpovídají přehledu archeologických akcí v tab. 1. Podklad katastrální mapa T : 1000, zmenšeno. Zpracovali K. Postránecká a R. Široký. – Fig. 2. Starý Plzeňec – Malá Strana. Map of archaeological excavations in the right bank agglomeration beneath the stronghold. The numbers match the overview of archaeological works in tab. 1. Drawn up by K. Postránecká and R. Široký.

Obr. 3. Starý Pízenec. Mapa archeologických výzkumů v prostoru levobřežní podhradní aglomerace. Čísla odpovídají přehledu archeologických akcí v tab. 7. Podklad katastrální mapa 1 : 1000, zmenšeno. Zpracovali K. Postránecká a R. Široký. – Fig. 3. Starý Pízenec. Map of archaeological excavations in the left bank agglomeration beneath the stronghold. The numbers match the overview of archaeological works in tab. 7. Drawn up by K. Postránecká and R. Široký.

kládaný románský předchůdce dnešního kostela Panny Marie (srov. *Mencl – Benešová – Soukupová 1978, 29*).

Jednoznačné sídlištní nálezy ze západní části Malé Strany pocházejí teprve z konce 12. či ze 13. století. Sídlištní areál byl prokázán na ppč. 1053/1 (Šteklova zahrada), sz. od kostela, mimo malostranské historické jádro (*obr. 2: 16; Doubová 1976, 23*). Přes vědomí problematičnosti hypotéz založených na absenci pramenů pokládáme za nejstarší podhradní sídliště právě jižní podhradí, které bylo svým opevněním integrováno s hradem na ostrožně. Právě sem je velmi pravděpodobně lokalizovat tržiště doložené svatovojtěšskými legendami k roku 992.⁶ Opevněné podhradí bylo s hradem pravděpodobně propojeno komunikací stoupající šikmo po svahu Hůrky a ústící do hradního areálu v blízkosti rotundy sv. Petra, která byla ovšem převrstvena mladšími terasovými úpravami svahu a nezanechala viditelné pozůstatky.

V levobřežní části aglomerace jsou doklady osídlení ze sklonku středohradištního období zatím nevýrazné a soustřeďují se k hornímu okraji úslavské terasy III, do okolí střední části Jiráskovy ulice. Na pozemku ppč. 141/1, v areálu bývalého podniku Jitona, byl z neznámého kontextu v 80. letech 20. stol. získán středohradištní hrnec (*obr. 3: 24; Frýda – Hus 1989, obr. 6: 1*). Jeden výrazný zahlobený objekt téhož horizontu byl odkryt v sondě 5/85. Další méně určité objekty a reziduální zlomky keramiky v mladších vrstvách se nacházely i na blízké ploše souvislého odkryvu z let 1987–1988 (*obr. 3: 23; Frýda – Hus 1989, 223*). Přestože charakter tohoto sídlištního areálu zatím jednoznačně určitelný není, nevelký rozsah osídlené plochy nenavzdčňuje intenzivnímu osídlení levobřežní části suburbia. V případě nálezu z areálu Jitony nelze zcela vyloučit ani pohřební kontext.

3. Prostorová struktura a vývoj přemyslovského hradu

Připravovaný projekt revitalizace hradiště na Hůrce vyvolal potřebu revize dosavadních archeologických výzkumů a konzervačních zásahů a celkového zhodnocení archeologického potenciálu této památky. Přednostně byla věnována pozornost zaniklým kostelům, jejichž povrchově prezentované základy jsou v současné době v havarijním stavu.⁷ Další etapa výzkumu se zaměřila na kritické vyhodnocení starších archeologických akcí v celém areálu hradiště (*Nováček 2004*). Na tomto místě jen stručně shrneme dosavadní výsledky se zaměřením na závěrečné období existence přemyslovského hradu.

Archeologický výzkum hradiště se ve 20. stol. přednostně zaměřil (stejně jako u jiných přemyslovských center) na exkavaci kostelů, jejichž poznání mělo – v souladu s dobovými prioritami výzkumu – skýtat nejsnazší cestu k řešení kulturně-historických a chronologických problémů. Ve Staré Plzni byl ovšem efekt této aktivity obzvlášť nízký. Opakované destruktivní výzkumy sakrálních staveb od roku 1906 postupně snížily vypovídací schopnost těchto památek takřka na nulu, aniž by byla likvidace klíčových stratifikací kompen-

⁶ Legenda Quatuor immensi, cap. 18 (*FRB I, s. 325*) a legenda Bruna z Querfurtu, cap. 15 (*FRB I, s. 281*). K cestě sv. Vojtěcha přes západní Čechy v roce 992 naposledy *Sláma 2001*.

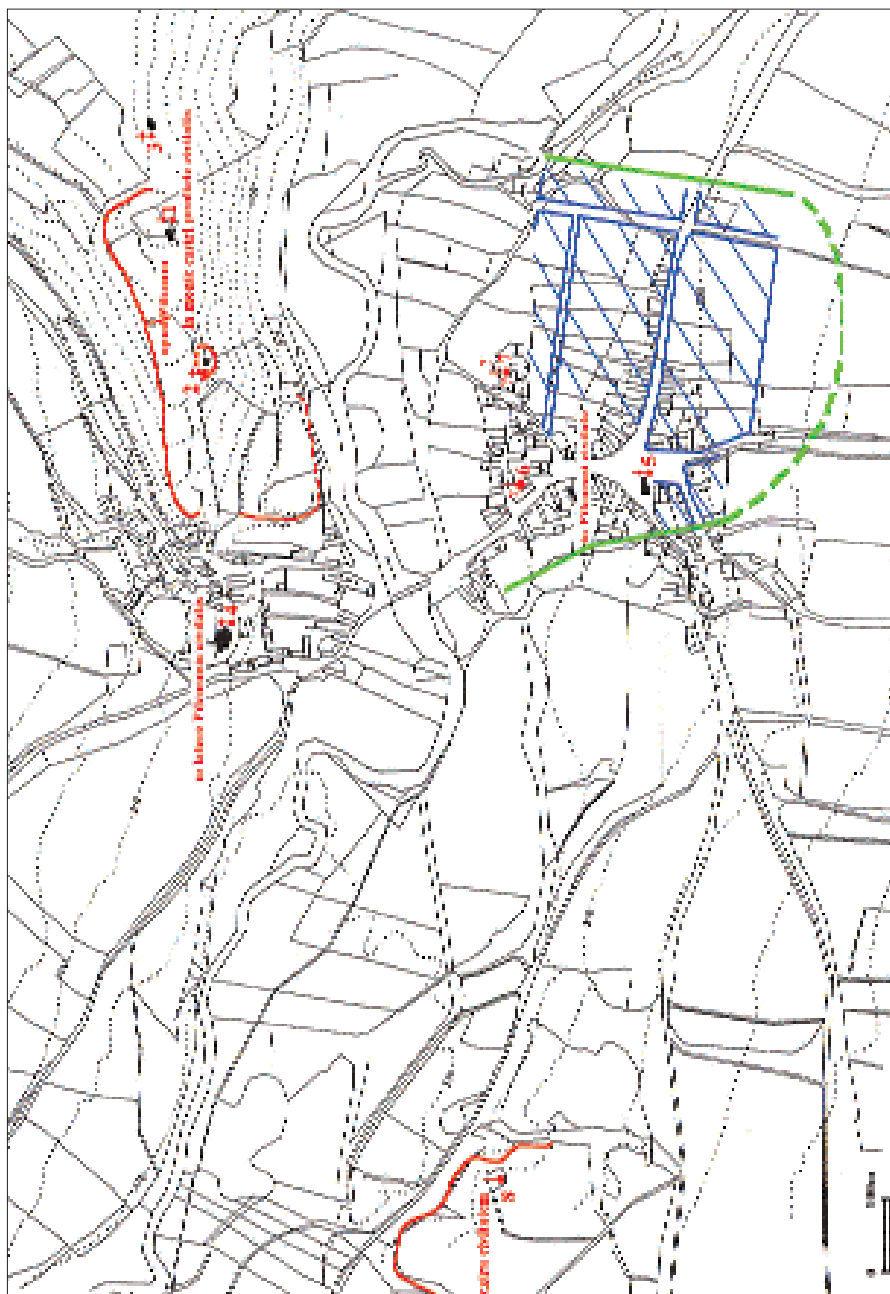
⁷ Byla provedena revize archivních pramenů k dějinám kostelů, rekonstrukce nálezových zpráv z archeologických výzkumů ve 20. letech 20. stol. (*Kodera – Nováček – Široký 2002*) a dokumentace současného stavu reliktního kostela sv. Vavřince včetně geofyzikálního průzkumu jeho nejbližšího okolí (*Široký a kol. 2003*).

zována vznikem kriticky hodnotitelné dokumentace. Revizní výzkumy měly v tomto ohledu mnohdy horší úroveň než akce předchozí: například srovnání metod terénního výzkumu B. Horáka (1906–1909) a A. Friedla (1920–1925) vychází v neprospěch A. Friedla, který byl ostatně za způsob provádění kritizován už svými současníky (*Kodera – Nováček – Šíroky 2002*, 18).

Na rozdíl od kostela sv. Kříže, jehož vývoj nelze na základě revize dokumentace interpretovat zásadně odlišně od publikované představy (*Friedl 1976*), musíme u obou zbývajících sakrálních staveb v areálu hradiště pomýšlet na podstatné přehodnocení jejich chronologie, stavebního vývoje a významu. Ve shodě s dikcí písemných pramenů, uvádějících kostel sv. Vavřince poprvé roku 1239 jako *capella sancti Laurentii* (*CDB III*, č. 216), roku 1266 však termínem *aule nostre regie ecclesiam s. Laurentii apud Pilznam* a připisujících mu primární postavení farního a patronátního kostela pro ostatní kostely plzeňské aglomerace (*CDB V.1*, č. 475), je nutno tento kostel, umístěný na výrazně vyvýšené části akropole, pokládat za hlavní a nejstarší církevní stavbu hradskeho areálu, tvořící jeho strukturální součást od 10. století. Odkryté a dnes na povrchu prezentované pozůstatky jednolodního kostelíka s neodsazeným presbytářem a vnějšími rozměry 15,2 x 10,4 m (*Horák 1908; Friedl 1976*) však s touto stavbou rozhodně nelze ztotožnit. Tato drobná sakrální stavba je pozdním, rámcově gotickým nástupcem původního hradskeho kostela, zaniklého požárem. Půdorys původní stavby není možno rekonstruovat. Hypoteticky s ním lze spojit nedatovatelné torzo jediné zdi, odkryté B. Horákem v jižní části lodi mladšího kostela. Rozhodně nemůžeme vyloučit vícelodní řešení hlavní hradske svatyně, neboť v 11.–12. stol. bylo u ostatních přemyslovských správních hradů (Hradec, Žatec, Litoměřice) i u některých lokalit nižšího významu nebo odlišné funkce (např. Stará Boleslav, Tismice, Živošost) obvyklé. Drobná jednolodní stavba by mohla plnit spíše funkci soukromé svatyně (kaple) v areálu kastelánského (knížecího) paláce, v takovém případě bychom však měli v areálu hradu nebo suburbia hledat jinou, větší, „veřejnou“ sakrální stavbu. Tu ovšem zatím doloženou nemáme.

Výsledky sondáží v okolí kostela i nově provedený geofyzikální průzkum prokazují, že kostel sv. Vavřince, ať už byla jeho raně středověká podoba jakákoliv, byl integrální součástí sevřeného, od zbytku akropole výrazně odděleného a hustě zastavěného areálu, který můžeme zjevně pokládat za knížecí (kastelánskou) rezidenci. Pozoruhodné ovšem je, že tento areál nezaklil v době předpokládaného úpadku krajskeho správního hradu v průběhu 13. stol., ale podle většiny nalezených artefaktů přetrval z velké části ve zděné podobě do konce 16. století. Kostel sv. Vavřince si jako nejvýznamnější staroplzeňská svatyně zřejmě udržel farní statut i po postupném zániku přemyslovského hradu. Písemné prameny z 2. pol. 14. a 1. pol. 15. stol., jmenující staroplzeňské faráře, blíže nespecifikují patronium kostela, u něhož se fara nacházela. V literatuře tradovaná domněnka o přenesení fary ke kostelu Panny Marie ve 14. stol. nemá oporu v pramenech a kostel sv. Vavřince se uvádí jako filiální teprve roku 1624 (*Kodera – Nováček – Šíroky 2002*). Není tedy nepravděpodobná možnost, že se původní hradske palác po roce 1266, kdy byl patronát k plzeňským kostelům postoupen králem chotěšovskému klášteru (*CDB V.1*, č. 475), přeměnil na faru, jež u sv. Vavřince přetrvala až do předbělohorského období.

Řadu obtížně řešitelných otázek vyvolává rotunda sv. Petra v areálu západního předhradí. Její datování do sklonku 10. stol., všeobecně přijímané od doby A. Podlahy a K. Gutha (*Podlaha 1908*, 327; *Guth 1925*, 122), se při bližším zkoumání ukazuje jako nedostatečně

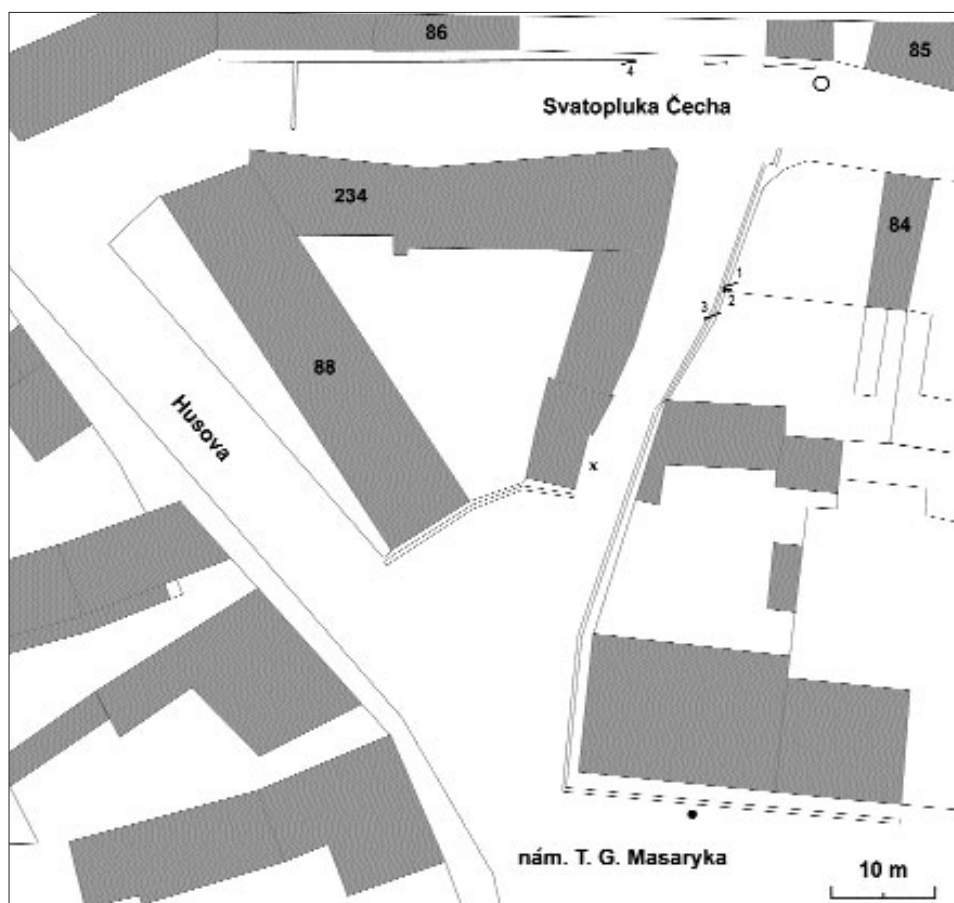
Obr. 4. Starý Plzeňec na mapě stabilního katastru (1838). Oranžová linie – opevněné polohy, zelená linie – předpokládané hranice areálu lokálního města, modře předpokládaný urbanistického členění lokační zástavby na základě archeologických výzkumů. Červeně vyznačeny sakrální stavby, uvedena jejich lokalizace v textu listiny z roku 1266. 1 kostel sv. Vavřince, 2 rotunda sv. Petra, 3 kostel sv. Kříže, 4 kostel sv. Marie, 5 kostel sv. Jana Křtitele, 6 a 7 předpokládaná poloha zaniklých kostelů sv. Martina a sv. Václava, 8 kostel sv. Blažej. Kresba M. Kunderová a M. Hauer. – Fig. 4. Starý Plzeňec on the map of the stable cadastral area on the basis of archaeological excavations. Sacred structures shown in red, sitting according to a charter of 1266: 1 Church of St Lawrence, 2 St Peter's Rotunda, 3 Church of the Holy Rood, 4 Church of the Virgin, 5 Church of St John the Baptist, 6 and 7 presumed sites of the lost Churches of St Martin and St Wenceslas, 8 Church of St Blasius. Drawn by M. Kunderová and M. Hauer.

Obr. 5. Starý Plzeňec. Výřez z mapy 1. vojenského mapování. 1 přemyslovské hradiště na Hůrce, 2 Malá Strana s kostelem Panny Marie, 3 městské jádro, 4 kostel sv. Blažeje, 5 trasa dálkové komunikace od Prahy. Šipkami označeny terénní zářezy vymezující areál města na západní a východní straně. – Fig. 5. Starý Plzeňec. Extract from the 1st Military Mapping (18th century). 1 the Přemyslid stronghold at Hůrka, 2 Malá Strana (Lesser Quarter) with the Church of the Virgin, 3 town centre, 4 Church of St Blasius, 5 route of the Prague road. Arrows indicate the terrain breaks delimiting the area of the town on the western and eastern sides.

podložené, mnohé argumenty jsou doslova vykonstruované⁸. Kostel byl bohužel v průběhu 20. stol. památkovými rekonstrukcemi a archeologickými výzkumy postupně zbaven prakticky všech autentických prvků a středověkých stratigrafií, a jeho datování bude již sotva možné archeologickými metodami verifikovat. Přesto lze konstatovat, že indicie, které máme dnes k dispozici, svědčí spíše o mladším původu této sakrální stavby. Za nejprůkaznější pokládáme opakované zjištění, že nejstarší úroveň podlahy v lodi rotundy byla opatřena dlaždicemi vyšehradského typu (Friedl 1976, 34; Hejna 1976, 50). Předpoklad vzniku rotundy přibližně ve 12. stol. časově odpovídá rozvoji intenzivní řemeslnícko-rezidenční zástavby západního předhradí. Tento rozvoj následoval po blíže neurčeném stratigrafickém hiátu v osídlení (přechodném zániku?). Také v případě areálu předhradí musíme upozornit na poměrně velký podíl keramiky 13.–15. stol. v nálezových souborech. Ten vzbuzuje dojem kontinuity osídlení po zániku přemyslovského hradu. Určení způsobu a intenzity pozdně středověkého využití areálu hradiště však musíme ponechat dalšímu výzkumu.

⁸ „Prameny, zachycující hrad Plzeň v 10. století jako hrad knížecí, potvrzují tím i datování rotundy podle zdiva do 10. století“ (Mencl – Benešová – Soukupová 1978, 27). Podrobný rozbor tohoto problému bude publikován samostatně.

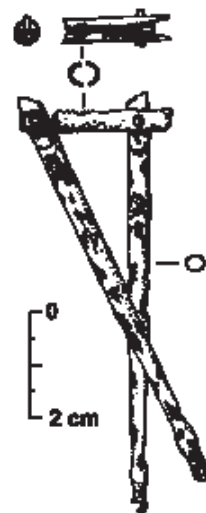

Obr. 6. Starý Plzenec, levobřežní část města severně od Masarykova náměstí. Situace hrobů zkoumaných v roce 1996 (č. 1–4), staršího náhodného nálezu antropologických pozůstatků podle údaje majitele čp. 84 (křížek), přibližného místa nálezu „popelnice“ při dřívějších zemních pracích podle údaje majitele čp. 84 (prázdný kroužek) a místo nálezu skládacích vážek v roce 1996 (plný kroužek). Kresba K. Nováček. – Fig. 6. Starý Plzenec, the section of the town on the left bank north of Masarykovo nám. [Sq.]. Location of graves investigated in 1996 (nos. 1–4), an earlier chance find of anthropological remains according to data provided by owner of No. 84 (cross), the approximate site of an “urn” find during earlier earthmoving work according to data provided by the owner of No. 84 (empty circle) and the findspot of folding scales in 1996 (full circle). Drawn by K. Nováček.

4. Levobřežní rané město a jeho transformace ve 13. století

V zatím blíže neurčeném časovém úseku, s nejasnou strukturální vazbou na sporadicky doložené středohradištní osídlení, došlo k rozvoji suburbia na levém břehu Úslavy, na ploše celé střední části terasového stupně III podle Štaflovy klasifikace (Štafl 1957, mapa 1). Zatímco horní okraj terasy je denudován a pokryt vrstvou sprašových či svahových hlín, spodní okraj vystupoval v několika archeologických dokumentačních bodech kolem výškové

Obr. 7. Starý Plzeňec, Masarykovo náměstí. Skládací vážky, nález při zemních pracích v r. 1996. Kresba J. Vlček. – Fig. 7. Starý Plzeňec, Masarykovo nám. [Square]. Folding scales, a find made during earth-moving works in 1996. Drawn by J. Vlček.

úrovně 338–340 m v ul. Vrchlického a Sv. Čecha takřka k povrchu, což nás – spolu s výše uváděnou indicií subrecentního zaplňování nivy – vede k představě o morfoloicky výrazné až příkré severní hraně terasy, značně převýšené nad aluviální nivou. V některých úsecích pronikají terasou vrstvy algonkické břidlice, jako například v linii Husovy ul., kde skalní podloží příkrě vystupuje z nivy v niveletě 335 m až takřka k současnému povrchu. Teprve od čp. 88 k jihu skálu překrývá báze štěrkopísků.

Dynamiku vývoje aglomerace nejsme schopni postihnout, neboť studium lokální chronologie keramiky je v počátcích a vychází zatím jen z malého zlomku celkového nálezového fondu (viz Beneš – Richter 1976; Kaiser a kol. 2003). Tímto zásadním nedostatkem jsou také poznamenány veškeré další úvahy o podobě, rozsahu a vnitřní struktuře levobřežního osídlení, které lze posuzovat pouze v celkovém, velmi hrubém chronologickém rámci mladšího 12.–13. století.

Hypoteticky, podle analogie s jinými významnými přemyslovskými suburbii, však můžeme předpokládat, že krystalizačními jádry preurbánního osídlení byly vlastnické, popř. korporativní kostely, mající často vazbu na sídla velmožů a významných hradských úředníků. V levobřežní plzeňské aglomeraci dokládá již zmiňovaná listina Přemysla Otakara II. z roku 1266 existenci čtyř kostelů (CDB V.1, č. 475). Z nich známe polohu kostela sv. Jana Křtitele na náměstí (obr. 4: 5) a kostela sv. Blažeje, který byl jádrem samostatného sídelního útvaru nazývaného v listině *Craboccon*, vzdáleného od „centra“ plzeňského suburbia ca 1 km (obr. 4: 8). Rozsah, chronologii a statut tohoto osídlení neznáme, mohlo se však jednat o osídlení většího rozsahu na ploše, kde nechybí ani indicie opevnění (Beneš – Richter 1976, 68, 72; Rožmberský 1998). Poloha zbývajících dvou sakrálních staveb, kostelů sv. Martina a sv. Václava, byla hypoteticky shledávána už od dob benediktinského historika Bonaventury Pitera⁹ v různých částech městečka, přičemž posledním, zásadním argumen-

⁹ Bonaventura Piter sepsal v letech 1755–1756 první historiografickou práci věnovanou Staré Plzni (Šváb ed. 1988). K sepsání byl podle všeho inspirován tehdy aktuálním bojem staroplzeňských obyvatel za obnovu městských práv.

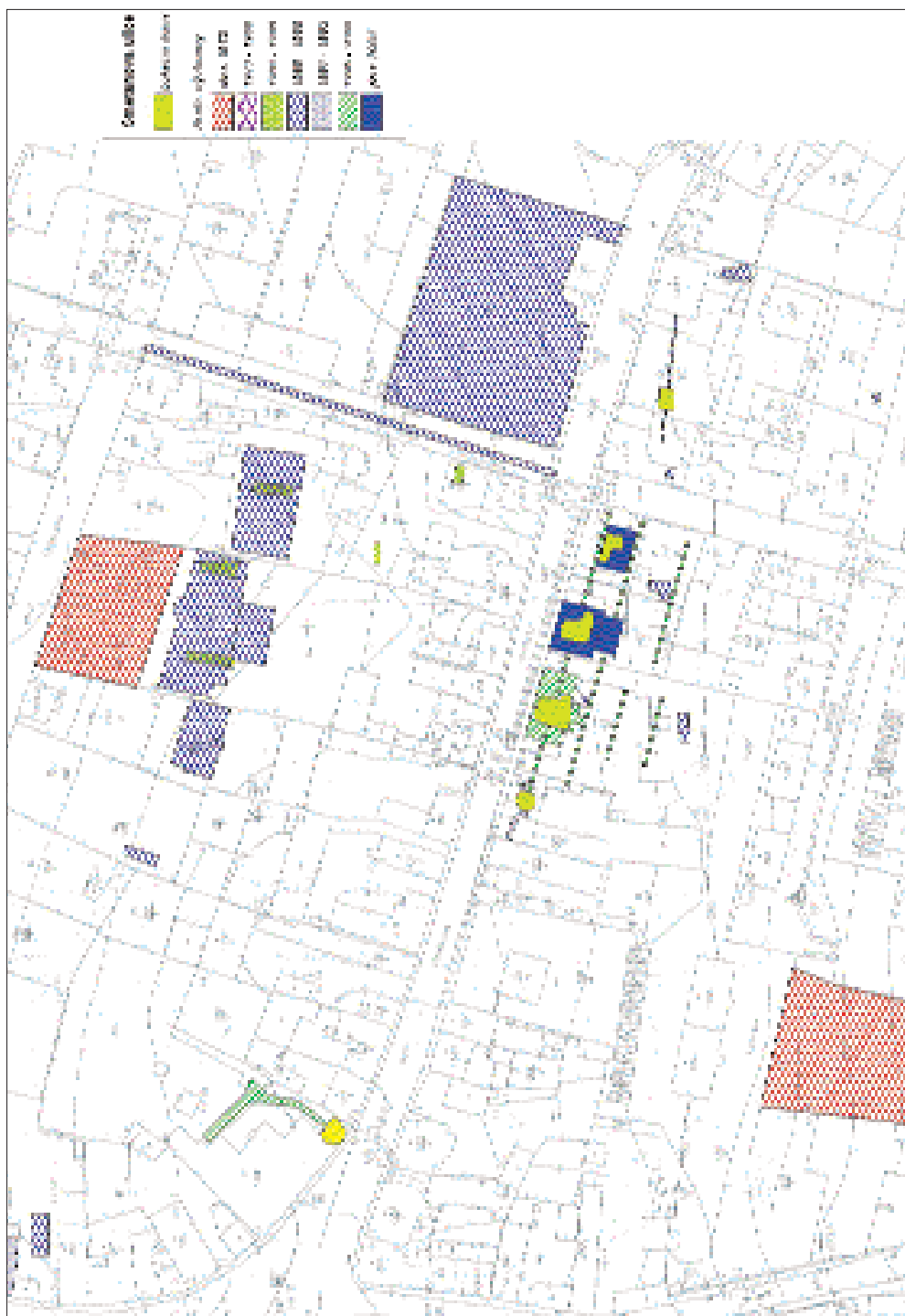
tem pro lokalizaci jednoho z kostelů (*obr. 4: 7*) byly nálezy přemístěných antropologických pozůstatků v těsné východní blízkosti statku čp. 80 (*Beneš – Richter 1976, 68*).

K lokalizaci druhého z kostelů napomohly výsledky záchranného výzkumu v roce 1997. V západní části ulice Sv. Čecha a v krátké uličce, která ji spojuje se severním okrajem Masarykova náměstí, se těsně pod současným povrchem, na rozhraní mezi novověkými navážkami komunikace a podložím, podařilo odkrýt torza celkem čtyř kostrových hrobů. Jeden až dva z nich byly pohřbem dospělého, jeden hrob byl dětský (*infans*) a jeden spadal do kategorie *juvenis* (*obr. 6*). Hroby byly orientovány ve směru V–Z až SV–JZ, těla byla uložena naznak, s pažemi podél těla. V souvislosti s hroby byly nalezeny pouze dva artefakty: jednoduchý, nezdobený prsten z bronzového plechu v hrobě prvního dospělého a zdeformovaná esovitá záušnice (?) z tenkého mědnatého drátu, pocházející z nadloží hrobu staršího dítěte (*Nováček – Široký 1996*). Také informace místních obyvatel o starších, neohlášených nálezech kosterních pozůstatků potvrzují, že se pohřební areál soustřeďuje v severním a východním sousedství statku čp. 88. Tento evidentně středověký hřbitov, silně poškozený planýrkami a snižováním terénu, lze dát s velkou pravděpodobností do souvislosti s druhým z obou nelokalizovaných kostelů, jehož přesná poloha však zatím zůstává neznámá (*obr. 4: 6*). Je pouze zřejmé, že obě sakrální stavby využívaly morfologicky výrazné polohy na spodním okraji terasového stupně III a byly od sebe vzdáleny jen asi 150 m.

Na základě současného stavu poznání lze konstatovat, že maximální doložený rozsah levobřežní části suburbia v pokročilém 12.–13. stol. značně překračoval rozsah zástavby zachycené na mapě stabilního katastru (1838). Nejvýchodnější nálezy pocházejí ze Smetanovy ulice ze sondy 9/86 (*obr. 3: 23; Frýda – Hus 1986*), nejzápadněji položenými pozitivními zjištěními byly např. sondáž v Baslově ulici na parcele ppč. 148 (*obr. 3: 30*) a sběry ve stavební jámě pro koupaliště v Husově ulici (*obr. 3: 22; Nováček 1993a; Frýda – Hus 1987*). Zdá se pravděpodobné, že západní i východní hranice sídlištního areálu byla určena dvojicí rovnoběžných erozních zářezů. Západním protékala nevýrazná, dnes převážně zatrubněná vodoteč, dobře patrná na mapě stabilního katastru (*obr. 4*). Východní zářez dnes není v georeliéfu města vůbec patrný, ale jeho existenci odvozujeme z prvního vojenského mapování (*obr. 5*). Na severní straně pokračovalo osídlení jistě až k výrazné hraně terasy III. Jižní hranice osídlení je zatím jen naznačena nálezy získanými sběrem v roce 1963 na ppč. 125/1 (*obr. 3: 17; Doubová 1976, 23*). Celkovou plochu s nálezy lze tedy zhruba vymezit jako obdélník o maximálních rozměrech 390 x 340 m, přičemž dosud jedinou plochou v rámci tohoto obdélníku, na níž se archeologické reliktosídlení tohoto horizontu prokazatelně nevyskytují, je plocha Masarykova náměstí (výzkum K. Nováčka 1995–1996, nepubl.). Dosavadní archeologické výzkumy nezaznamenaly žádné doklady zemního či zděného opevnění osídleného areálu.

Struktura a charakter zástavby v tomto areálu jsou postupně objasňovány terénními výzkumy od 2. pol. 80. let 20. století. Odkryvy ve východní části městečka, především v zahradách parcelního bloku mezi ulicemi Smetanovou a Vrchlického (*obr. 3: 23*), v letech 1985–1990 doložily výrazná odpadní souvrství, komunikační plochy a hustou zmeř rozmanitých zahloubených objektů, jejichž funkci bylo možno určit jen ojediněle (*Frýda – Hus 1989*).

Na tyto výzkumy navázala další etapa prací v prostoru mezitím zbořené jižní fronty Smetanovy ulice (1999–2002; *obr. 3: 40*). Demolice poskytla dříve nebyvalou možnost odkryvu při uliční čáře, což se ukázalo být klíčem k interpretaci stavební podoby a půdorysné dispozice zjištěné zástavby ze 13. stol. (náleзовé zprávy: *Široký a kol. 1999; Kaiser*

Obr. 8. Starý Plzeňec, Smetanova ulice. Situace dosud zjištěných lokačních domů, vyznačen rozsah archeologických výzkumů. Měřítko 1 : 20 000. Zpracovala K. Postránecká.
 – Fig. 8. Starý Plzeňec, Smetanova ul. Locations of those planted houses identified to date, showing the extent of archaeological investigation. Drawn up by K. Postránecká.

– Široký 2002; Kaiser a kol. 2003). Analyzované keramické soubory příliš nevypovídají o počátcích této zástavby, dovolují však datovat její život do 2. pol. 13. stol. a její zánik zhruba do 1. čtvrtiny 14. století. Dalším vodítkem pro datování zániku zástavby je drobný depot řezenských feniků (6+1 ks), nalezený v objektu 230. Vročení nejmladších ražeb nemožňuje uvažovat o uložení depotu dříve než v intervalu let 1280–1300, vyloučeno není ani uložení v prvních letech 14. stol. (J. Militký in: Kaiser a kol. 2003).

Na sledované ploše byly zjištěny celkem čtyři zahloubené objekty interpretované jako suterény domů (objekty 56, 42, 11 a 230). Zkoumané suterény vykazovaly nápadnou podobnost, především velmi podobné rozměry (obr. 8; 9). Všechny čtyři objekty nepochybně respektují linii danou dnešním průběhem Smetanovy ulice, oba dva kompletně prozkoumané mají delší osu orientovanou ve směru S–J, tedy kolmo k uliční čáře. Podle situace objektu 11 se zdá, že v průběhu uliční čáry došlo od zániku objektů k určité nevelké modifikaci. Vzdálenosti mezi okraji objektů nejsou shodné, objekty 56 a 42 jsou vzdáleny 23 m, objekty 42 a 11 jen 17 m a objekty 11 a 230 19 m. Stopy parcelních hranic nebyly vzhledem k nízké míře dochování původního terénu zjištěny, šířku parcel lze tedy pouze odhadovat, a to na ca 22–24 m. Shodný charakter dispozice suterénů a shoda v jejich orientaci i konstrukci dokládají, že výzkumem byla odkryta část jednorázově vzniklé sídelní struktury, která musela být navíc plánovitě rozměřena a vytyčena.

Stopy této struktury, typické pro plánovitě založená vrcholně středověká města, lze sledovat i mimo plochu bývalých čp. 114, 117, 122 a 166. Obdobný charakter vykazuje objekt 9/86, zkoumaný částečně na parcele ppč. 210/18 (Frýda – Hus 1986; Široký a kol. 1999). Do skupiny výrazných zahloubených objektů při uliční čáře Smetanovy ulice je třeba řadit také objekt 2, prozkoumaný částečně v čp. 70, rovněž v blízkosti uliční čáry (Široký – Majer – Kubečková 2000). Zdá se tedy, že stopy parcelní struktury vzniklé lokací lze podél dnešní Smetanovy ulice sledovat od náměstí v délce nejméně 275 m (obr. 8). Výsledky sond v předpokládaném zázemí domů, které se v tomto horizontu nacházely podél dnešní Smetanovy ulice, potvrzují předchozí závěry. Sonda 1/99 na ploše bývalých čp. 114, 117, 122 a 166 v jižní frontě ulice přinesla obdobné výsledky (Široký a kol. 1999) jako rozsáhlejší odkryvy na parcelách v zázemí domů dosud stojících v severní frontě (Frýda – Hus 1987; 1988; 1990). Zkoumány zde byly různé mělčí, obtížně interpretovatelné jámy, hluboké zásobní objekty, studny apod., evidována byla i vydlážděná plocha. Byly zachyceny také superpozice objektů. Tento obraz odpovídá představě o hospodářském zázemí jednotlivých usedlostí, jehož součástí vykazovaly kratší životnost než vlastní domy. Bez ohledu na rozdílný rozsah výzkumu na severní a jižní straně Smetanovy ulice je velmi pravděpodobné, že struktura zástavby byla na obou stranách stejná.

O ostatních částech výše vymezené plochy plzeňského levobřeží s doklady sídelního horizontu 12.–13. stol. se lze vyjádřit mnohem méně určitě. V konfrontaci s rozborem půdorysu městečka na mapě stabilního katastru (1838; obr. 4) však přesto docházíme k některým předběžným závěrům, opírajícím se o zčásti ověřený předpoklad, že půdorys lokality po založení Nové Plzně v 90. letech 13. stol. ustrnul ve vývoji a konzervoval řadu starších prvků. Jádrem půdorysu je ulicovité náměstí orientované delší osou v souladu s hlavním komunikačním tahem od severu k jihu. Do tohoto středu se víceméně ze všech stran radiálně sbíhaly komunikace. Ačkoli nejsme dosud schopni sledovat detailní vývoj čáry náměstí a potvrdit její stabilitu od 13. stol., celé veřejné prostranství vykazuje nápadnou absenci archeologických situací tohoto období s výjimkou severního okraje, kde byl

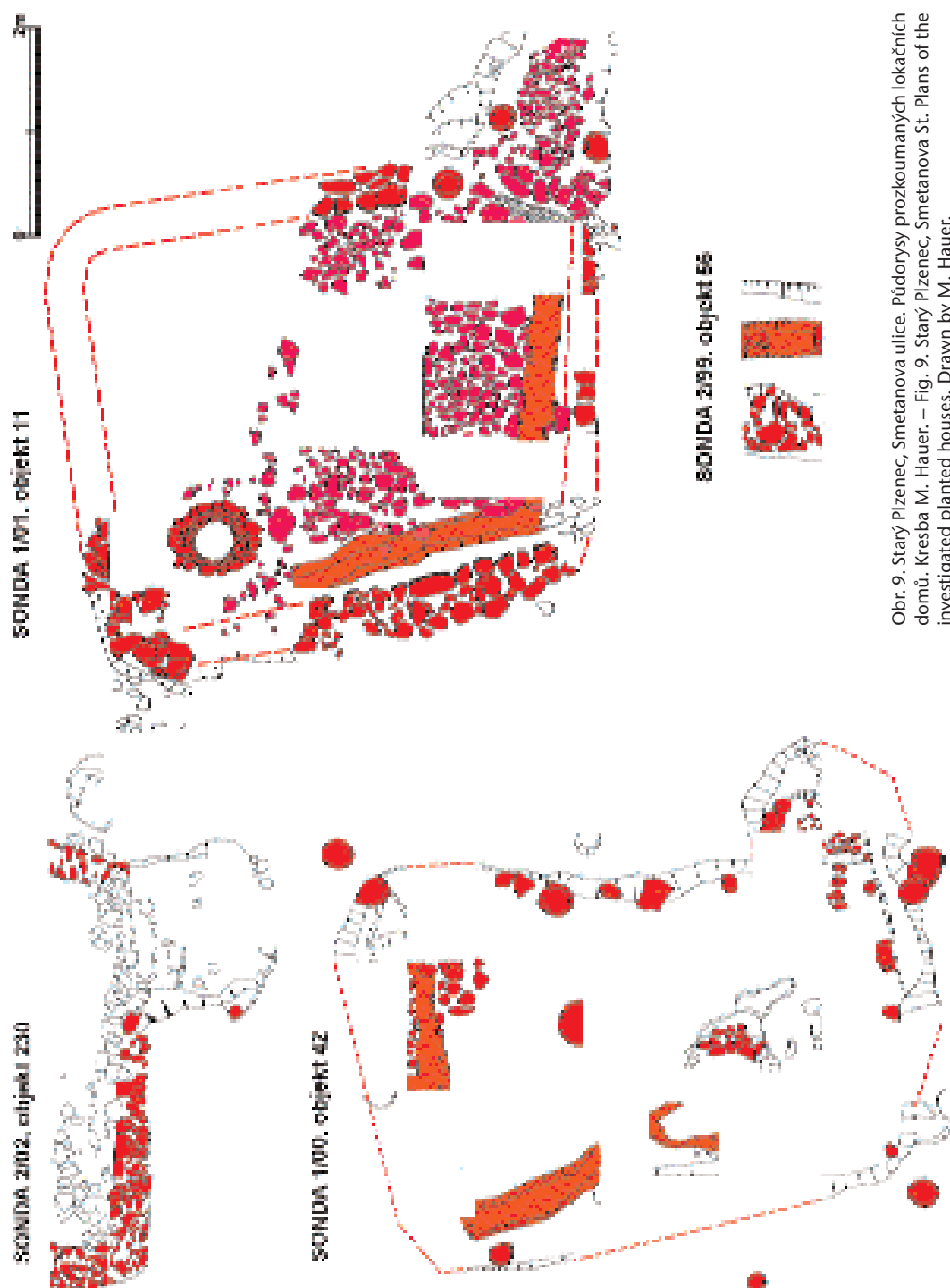
v rýze před čp. 342 zachycen rozměrný zahluobený objekt 13. stol., překrytý černošedou uhlíkatou hlínou s enormním obsahem kovářské strusky (obr. 3: 32 a 6). Z této vrstvy rovněž zřejmě pocházejí téměř kompletní bronzové kupecké vážky, neklamné svědectví o provozování trhu v okolí tohoto prostoru (obr. 7; Nováček – Široký 1996). Od obloukovitě utvářeného, komunikační sítí determinovaného půdorysu severní části náměstí se nápadně odlišuje jižní, 45 m široká část, kde jsou patrné známky ortogonálního uspořádání, na něž upozornil již D. Líbal (*Líbal – Penniger 1971*). Jižní strana vyústění dnešní Smetanovy ulice do náměstí je tvořena pravoúhlým nárožím, stejný charakter má i protilehlé nároží vedle kostela, ačkoliv zde nepochybně došlo k dodatečným úpravám půdorysu, reagujícím na zánik příkopu kolem hřbitova v 15.–17. stol. (obr. 3: 35; Široký 1996). Samotný kostel sv. Jana Křtitele je výmluvným dokladem nedokončeného architektonického záměru, neboť sestává z velkého raně gotického chóru v rozsahu dvou obdélných polí a trojbokého závěru, jehož klenba a vítězný oblouk byly dokončeny pouze do úrovně výběhů. Loď je oproti presbytáři výrazně zkrácená a její předpokládané pokračování k západu nebylo realizováno. Předpokládané dimenze kostela i jeho umístění, které sice presbytářem fixuje čáru náměstí, ale komunikačně se orientuje spíše k okraji města (srov. Ježek 2000, 28), svědčí o záměru nahradit původní románskou filiální svatyni velkým městským kostelem.

Rozdíly v prostorové struktuře levobřežního osídlení a zvláště pak výsledky archeologického výzkumu ve Smetanově ulici tedy naznačují možnost, že k jižnímu, resp. jihozápadnímu okraji starší aglomerace s trojicí kostelů byla, patrně ve 2. pol. 13. stol., připojena ortogonálně rozvržená část městského charakteru. Odpovídalo by to představě postupného rozvoje sídliště podél důležité komunikace z pravobřežního podhradí na levý břeh řeky Úslavy (srov. Beneš – Richter 1976, 68).

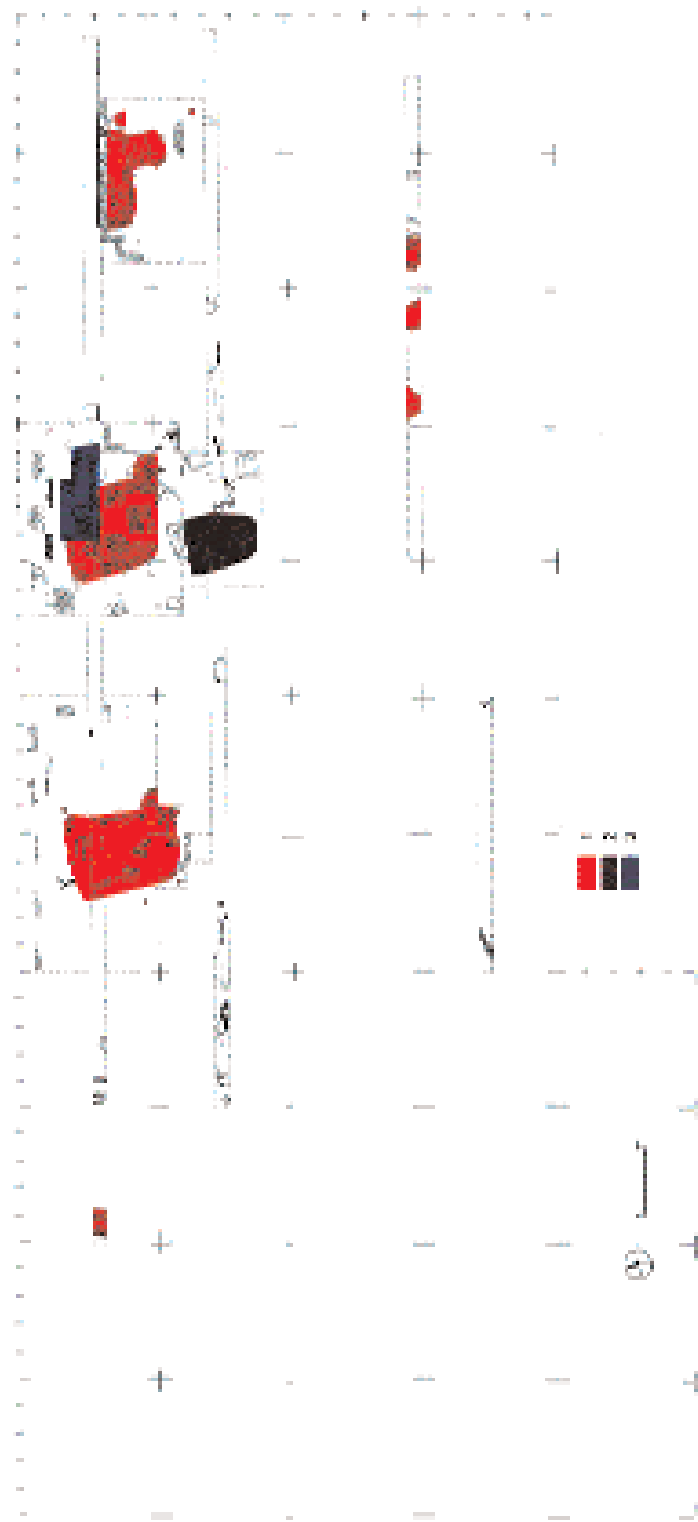
Založení nového města na okraji starší aglomerace v podhradí přemyslovského hradu nebylo dochovanými písemnými prameny explicitně zachyceno. Jeho nepřímý odraz je však možné nalézt ve dvou listinách ze 13. stol., které obsahují poměrně podrobné informace o poměrech lokality. Jedná se o listinu z roku 1266, jíž král Přemysl Otakar II. dává choťšovskému klášteru kostel sv. Vavřince na hradišti se vším jmenovitě uvedeným příslušenstvím¹⁰, a o listinu papeže Řehoře X. pro tento klášter z roku 1273, která donaci potvrzuje (*CDB V.2*, č. 708, s. 353–354). V obou případech je Plzeň označována jako *civitas*, přičemž je podle lokalizace kostelů jasné, že se tento termín vztahuje k podhradnímu sídlišti. Obě listiny uvádějí *forum* jako součást zmiňovaného města. Za pozornost stojí přesné lokalizace jednotlivých staroplzeňských kostelů v listině z roku 1266, které nám umožňují blíže poznat dobovou strukturu aglomerace.¹¹ Z lokalizací především vyplývá jasné prostorové vymezení sídliště označovaného jako *civitas*, kostely jsou lokalizovány buď dovnitř nebo vně takto označeného sídliště, případně je určen jejich prostorový vztah k tomuto sídlišti. Právě jasné prostorové vymezení je jedním z důležitých znaků nově konstituovaných právních měst (např. Kejša 1998, 124). Z lokalizací rovněž jednoznačně vysví-

¹⁰ *CDB V.1*, č. 475, s. 703–705: „... ecclesiam sancti Laurencii apud Pilznam cum iure patronatus et cum omnibus ecclesiis ab eadem dependentibus et universis earumdem pertinentiis ...“.

¹¹ *CDB V.1*, č. 475, s. 703–705: „... ecclesiam sancti Laurencii apud Pilznam ...“, „... ecclesiam sancte Marie in latere Pilznensis civitatis, ecclesiam sancti Iohannis Baptiste, ecclesiam sancti Wenczlai, ecclesiam sancti Martini in Pilznensi civitate, ecclesiam sancte Crucis, ecclesiam sancti Petri in monte castri predictae civitatis, ecclesiam sancti Blasii extra eandem civitatem ...“.

Obr. 9. Starý Plzeňec, Smetanova ulice. Půdorysy prozkoumaných lokačních domů. Kresba M. Hauer. – Fig. 9. Starý Plzeňec, Smetanova St. Plans of the investigated planted houses. Drawn by M. Hauer.

Obr. 10. Starý Plzeňec, Smetanova ulice. Schéma vývoje zástavby ve středověku a raném novověku, vyznačeny suterény domů a další výrazné zahloubené objekty. 1 lokační zástavba z 2. pol. 13. století, 2 přestavba na počátku 14. století, 3 raně novověká přestavba (16.–17. století). Kresba M. Hauer a A. Klozar. — Fig. 10. Starý Plzeňec, Smetanova St. Schematic plan of the development of the built-up area in the Middle Ages and Early Modern period, showing the basements of the houses and other conspicuous sunken features. 1 planned building of the second half of the 13th century, 2 reconstruction of the beginning of the 14th century, 3 Early Modern (16th–17th century) reconstruction. Drawn by M. Hauer and A. Klozar.

tá, že místním jménem „Plzeň“ (*Pilzna*) bylo roku 1266 označováno výhradně sídliště na levém břehu řeky Úslavy. Přesun toponyma označujícího dříve v první řadě přemyslovský hrad je jistě věrným odrazem přesunu významového těžiště z hradu do města na levobřeží.¹² Údaje listin z let 1266 a 1273 tedy potvrzují existenci institucionálního města v levobřežní části staroplzeňské aglomerace.¹³ Lokaci je nutné klást nedlouho před rok 1266.

Za důležitý považujeme také údaj listiny z roku 1266, podle něhož byly součástí donace rovněž platy z měst Plzně, Stříbra a Domažlic.¹⁴ Stříbro a Domažlice, důležité pevnosti na cestách vedoucích do říše, byly v roce 1266 čerstvě konstituovanými právními městy.¹⁵ Uvedení Plzně v tomto výčtu je dalším nepřímým dokladem institucionalizace města k tomuto datu¹⁶. Navíc nás nutí položit si otázku, zda urbanizace všech tří lokalit na důležitých cestách do západního sousedství nebyla součástí širšího zakladatelského záměru.

V souvislosti se stopami lokace v podhradí je však třeba ptát se především po významu a souvislostech této štědré královny donace. Významná událost plzeňských dějin stála vždy v zorném poli historiků.¹⁷ Věnování kostelů s příslušenstvím chotěšovskému klášteru bylo M. Bělohávkem vyloženo jako doklad počátku úpadku přemyslovského hradu i celé předlokační aglomerace, který vyústil v založení Nové Plzně v 90. letech 13. stol. (především *Bělohávek 1976*, 29–32). Slabiny této interpretace záhy odhaloval postupující archeologický výzkum levobřežní aglomerace¹⁸, jehož výsledky si nakonec vynutily hledání nového výkladu. Již J. Čechura konstatoval, že tato neobyčejně štědrá donace, nepochybně dokládající ústup významu plzeňského hradu jako správního centra, pravděpodobně souvisí s přípravou založení královského města (*Čechura 1995*, 42).

Dalším mezníkem prvních desetiletí života královského města Plzně je potvrzení Přemyslovy donace Václavem II. v roce 1288, které je správně považováno za doklad toho, že Nová Plzeň tehdy ještě zakládána nebyla.¹⁹ Listiny Jana Lucemburského z let 1320 a 1325, z nichž vyplývají okolnosti založení Nové Plzně (*Strnad ed. 1891*, č. 12 a 21), však dokládají, že v souvislosti s lokací nového města Václav II. nedávno potvrzenou donaci chotěšovskému klášteru revidoval. Vesnice Štáhlavy a Sedlec, původně náležející darovanému

¹² Podobný proces, při kterém přešlo jméno přemyslovského hradu na městskou obec nově založenou v podhradí, lze lépe sledovat v Litoměřicích. Zde došlo k založení nového právního města již mezi lety 1219–1228. Srov. nejnověji *Kotyza – Smetana – Tomas a kol. 1997*, 108–109.

¹³ Uvedených okolností si povšimli někteří autoři, kteří již dříve upozornili na znaky vyspělého urbanismu ve Staré Plzni 2. pol. 13. století. A. Beneš a M. Richter (1976, 67) uvažovali o složitějším urbanistickém členění předlokační aglomerace starého typu. J. Žemlička (1978, 572; 1990, 170) pokládal Starou Plzeň za příklad konglomerátu předlokační aglomerace starého typu s výsadami nových právních měst.

¹⁴ *CDB V.1*, č. 475, s. 703–705: „... beneficium in Pilzna, in Misa ac in Domaslich civitatum ...“. Obdobně papěžská konfirmace z roku 1273 (*CDB V.2*, č. 708, s. 353–354) „... annum redditum denariorum, quem percipitis in civitate Pilznensi, in Misa et in Domaslich et in foro civitatis eiusdem ...“.

¹⁵ Ke konstituování právního města ve Stříbře došlo nejpravděpodobněji mezi lety 1244–1253, v roce 1266 město už bezpečně existovalo (*Jirásko 1986*, 150–151). Lokace Domažlic spadá do 1. pol. 60. let 13. stol., v letech 1265–1266 byla již dokončena (*Mužik 1976*, 168–169; *Razím 1989*, 1).

¹⁶ Na význam pasáže upozornil již J. Kejř (1976, 61–62).

¹⁷ Již J. Strnad (1903, 18) předpokládal úmysl založení královského města v podhradí přemyslovského hradu.

¹⁸ M. Richter (1979, 14) upozornil v této souvislosti na četné nálezy z 2. pol. 13. století.

¹⁹ *RBM II*, č. 1439, s. 619–620. Dobu založení Nové Plzně lze bezpečně datovat do intervalu 1288–1300, podle některých indicií bylo nové město budováno již v roce 1295, případně ještě dříve. K lokaci Nové Plzně *Bělohávek a kol. 1965*, 35–36.

kostelu sv. Vavřince, totiž vyměnil klášteru za Žerovice u Přeštic, aby tyto připojil k majetku vznikajícího města. Dokladem nenaplnění či faktické revize donace chotěšovskému klášteru je i to, že ve 14. a 15. stol. neměl podací právo ke staroplzeňskému farnímu kostelu chotěšovský klášter, ale kancléř království českého, kterým byl vyšehradský probošt (Kodera – Nováček – Široký 2002, 6, pozn. 27). Tato revize původní donace je tedy dokladem souvislosti projektu založení královského města Plzně se štědrá donací chotěšovskému klášteru. Můžeme již jen hypoteticky uvažovat o tom, jakou protislužbu král za štědrá donací očekával. Podle analogií by bylo možné se domnívat, že zmíněné listiny mohou odrážet směnu pozemkového majetku, přičemž panovníkův zájem by bylo možno lokalizovat do plzeňského levobřeží (Kejř 1998, 120). Po rozhodnutí o translaci města se změnila majetková zájmy kláštera i zeměpána, a celá věc byla proto revidována.

Podle svědectví archeologického výzkumu však levobřežní lokace patří do kategorie nezdařených. O důvodech jejího neúspěchu zatím nic nevíme, tradovanou představu o nevhodnosti místa k vybudování hrazeného města (poprvé Bělohlávek a kol. 1965, 34) je nutné z hlediska širšího kontextu revidovat. Archeologické situace nepřinesly doklady o delší existenci lokovaného sídliště. Je zřejmé, že opuštění původního lokačního záměru je třeba klást do souvislosti s počátky Nové Plzně v 90. letech 13. století. Zánik všech podrobněji zkoumaných domů nejstaršího horizontu nese shodné stopy nekatastrofického opuštění.

5. Zástavba lokačního města

Výzkum jižní fronty Smetanovy ulice v letech 1999–2002 přinesl objev čtyř velkých pravoúhlých zahlobených objektů umožňujících poznání lokační zástavby této plánovitě vyměřené části města. Ve všech objektech chyběly jakékoliv doklady obytné funkce, byly tudíž interpretovány jako suterény vícepodlažních staveb. Kromě velmi podobných rozměrů bylo pro všechny objekty charakteristické užití shodných či obdobných konstrukčních řešení staveb (obr. 9):

Srovnávací tabulka

OBJEKT	56	42	11	230
délka	?	860 cm	680 cm	?
šířka	?	620 cm	626 cm	700 cm
hloubka	122 cm	126 cm	106 cm	125 cm
délka vstupní šíje	?	190 cm	252 cm	260 cm
šířka vstupní šíje	?	230 cm	190 cm	240 cm
rohové sloupy	?	ANO	ANO	NE
zděná plenta	?	ANO	ANO	ANO
dlážděná podlaha	ANO	NE	ANO	NE
odvodňovací kanálky	ANO	ANO	ANO	?
jímka na vodu	?	ANO	ANO	?
svažité vstupní šíje od JV	?	ANO	ANO	NE
dlažba vstupní šíje	?	ANO	ANO	NE
indicie nadzemní konstrukce	?	ANO	NE	ANO

Nápadná je především shoda hloubky objektů a způsobu jejich zabezpečení proti vodě stékající po nepropustném podloží. Suterény byly podle všeho jen polozahloubené a využívané víceméně stejným způsobem. Shodné charakteristiky suterénů odpovídají představě více či méně standardizovaného typu domu, který byl v prvním horizontu výstavby uplatněn. Společným charakteristikám se poněkud vymyká objekt 230, který má především jinak orientovanou vstupní šíji. Tento důležitý detail naznačuje, že dům měl odlišnou dispozici, podmíněnou snad polohou na nárožní parcele. Dispozice objektů naznačuje, že domovní jádra se pravděpodobně nacházela při západních hranicích parcel a byla štítově orientována. Východně od nich se nacházel průjezd do dvora, z něhož vedla svažitá vstupní šíje do suterénu.

Stěny suterénů byly zpevněny plentami vyzděnými z lomového zdiva pojeného jílem. Tato plenta byla nejkvalitněji provedena u objektu 230. Kvalita podlahy byla různá, v případě obj. 11 a 56 podlahu tvořila poměrně důkladná dlažba, u obj. 42 a 230 stopy po výraznější úpravě chyběly. S výjimkou obj. 230 byly vstupní šíje vydlážděny, v případě objektu 42 byla vydlážděna pouze vstupní šíje. Ve všech případech však byla podlaha vybavena důmyným odvodňovacím systémem, který sestával ze zakrytých odvodňovacích žlábků situovaných podél stěn. Ty ústily do sběrných nádrží kruhového půdorysu opatřených kamennou plentou. Odvodňovací systém dokládá vážné problémy s vodou stékající po nepropustném podloží, s nimiž se museli stavitelé domů vyrovnat. Charakter suterénů je v zásadním rozporu s představou jednopodlažních polozahloubených staveb sloužících jako provizorní obydlí, tzv. zemnic.²⁰ Charakter podlah, předpokládá značná vlhkost i absence dokladů topenišť svědčí spíše o využití suterénů jako skladovacích prostor.

Na většině plochy odkryvu byla původní úroveň terénu odstraněna novodobým stavebním zářezem, a evidenci tak unikly stopy většiny vertikálních konstrukčních prvků, které se nacházely vně zahloubených objektů. Pouze v případě obj. 42 byly jasně prokázány dva typy vertikální nosné konstrukce. Menší kúlové jámy ve dně souvisely s lehčí konstrukcí stěn a stropu suterénu, poměrně velké sloupové jámy situované vně suterénu sloužily konstrukci nadzemního podlaží. Odlišné řešení měl podle všeho obj. 230, kde kvalitně provedená plenta vyplňovala i nároží, a měla tak zřejmě nosnou funkci. Jediná sloupová jáma před vstupní šíjí tohoto suterénu naznačuje možnost navazující nepodsklepené části domu. Z charakteru výplně objektů je zřejmé, že konstrukce stěn a strop nadzemního podlaží byly dřevohliněné, malá kubatura pozůstatků dokládá, že hliněný omaz byl jen velmi tenký, případně nepokrýval všechny konstrukce. Identifikované stopy vertikálních konstrukčních prvků ukazují na rámovou konstrukci stěn, v případě obj. 230 přichází v úvahu i srubová konstrukce. Ojedinelé hrudky mazanice či mazanicové vrstvičky lze interpretovat jako stopy otopných zařízení, která se nacházela v nadzemním podlaží. Střešní krytina je reprezentována ojedinelými zlomky prejzů, malou četností nálezů lze snad vysvětlit záměrným rozebráním střech (*obr. 9*).

Zmiňované objekty zanikly obdobným způsobem. Ve všech byla dokumentována mocná destrukční vrstva z kamenů a balvanů. Prozkoumané situace odpovídají pozvolnému rozkladu opuštěných staveb, zcela chybí jakékoliv doklady katastrofických událostí (požár). Vyloučena však není ani záměrná jednorázová likvidace staveb.

²⁰ K této interpretaci pravouhlých zahloubených objektů dřevohliněné konstrukce v lokačních městech viz *Klápště – Richter – Velímský 1996*.

Doklady rané zástavby lokačního města, prozkoumané ve Smetanově ulici, náleží do výrazné skupiny pravoúhlých zahloubených objektů, které jsou charakteristické pro ranou domovní zástavbu lokačních měst ve střední Evropě. V kontextu dostupných analogií z českých měst se staroplzeňské domy řadí do mladší skupiny objektů, pro niž jsou kromě obdélného půdorysu charakteristické vysunuté šíjové vstupy a výskyt kamenných plent (souhrnně *Vařeka 2002*). Četnost těchto objektů v lokačních městech a jejich geografické rozšíření ukazují, že jde o relikvitu víceméně standardizovaného typu domu, který svými charakteristikami dobře vyhovoval potřebám městského prostředí. Staroplzeňské nálezy jsou cenným příspěvkem do diskuse o podobě raných domů v lokačních městech v Čechách a na Moravě. Na rozdíl od podobných objektů z jiných měst je v tomto případě jednoznačná skladovací funkce suterénů, jasný je rovněž doklad vícepodlažního řešení. Zkoumané domy sloužily zhruba půlstoletí bez výraznějších přestaveb, první dvě generace kolonistů v nich tedy prožily celý svůj život.

Hospodářské zázemí domů prozkoumaných ve Smetanově ulici je známo jen z několika plošně omezených sond, důkladnější průhled do zadních částí lokačních městeček přinesly starší plošné odkryvy v bloku mezi Smetanovou a Vrchlického ulicí. Odkryvy odhalily četné indiferentní zahloubené objekty a evidovaly odpadní souvrství. Jako velmi výrazná kategorie odpadu zde vystupovala kovářská a snad i hutnická železářská struska. V části odkryvu byla zachycena rozsáhlejší vydlážděná komunikační plocha. Obtížně interpretovatelné struktury kulových jamek, žlábků a mělkých členitých jam jsou velmi pravděpodobně pozůstatkem rozsáhlejších nadzemních hospodářských objektů. Větší, výrazněji zahloubené jámy, v některých případech se vstupní šíjí, sloužily jako zásobní jámy – sklípky. Součástí zázemí městeček byly studny.²¹

6. Proměna struktury města po založení Nové Plzně

Výzkum jižní fronty Smetanovy ulice prokázal, že na jedné z vyměřených parcel navazovaly na nejstarší horizont další etapy zástavby (sondy 1/01 a 1/02). Byla dokonce doložena přímá návaznost 1. a 2. stavební fáze domu. Rekonstrukce prostorového vývoje domu, jehož součástí zkoumané suterény byly, je bez znalosti původního povrchu terénu poměrně obtížná. Posuny umístění suterénu jsou dokladem jeho pevné vazby na další nadzemní prvky domovní dispozice, které však unikly archeologické evidenci. Zdá se, že zkoumaný dům měl stabilní traktové uspořádání. Všechny zahloubené suterény se nacházely v západní části parcely, do většiny z nich se vstupovalo od východu, kde lze předpokládat průjezd. Vývoj usedlosti lze zatím členit do 13 horizontů. Prvotní dům, který náležel k lokační zástavbě a který zanikl někdy na počátku 14. stol., byl nahrazen objektem, z něhož se dochoval suterén v hloubce domovní dispozice, v poloze komorového dílu domu. Ten zanikl požárem, jenž datujeme na základě rozboru keramických souborů do poslední čtvrtiny 14. století. Vývoj domu pokračoval i v raném novověku, kdy vznikl zděný sklep v čele domovní dispozice. Jeho zánik klademe zatím rámcově do 17. století. Překvapující je, že osídlení

²¹ Stručná informace o odkryvech mezi Smetanovou a Vrchlického ulicí (1987–1990) viz *Frýda – Hus 1989*, podrobněji příslušné nálezové zprávy: *Frýda – Hus 1987; 1988; 1990*.

parcely mělo ještě další etapu, reprezentovanou zásobní jámou na obilí v přední části parcely. Její zánik spadá rovněž do raného novověku (*obr. 10*).

Určité archeologické doklady vývoje Starého Plzně ve vrcholném středověku a raném novověku byly získány již dřívějšími výzkumy. V souvislosti se zahloubenou komorou usedlosti zkoumané v sondách 1/01 a 1/02 je třeba připomenout vrcholně středověkou situaci, která byla odkryta v roce 1931 za domem čp. 64 na protější straně Smetanovy ulice (ppč. 109; *obr. 3: 11*). Tehdy zjištěná jáma měla čtvercový půdorys (2 x 2 m) a byla zasuta důkladně vypálenou mazanicí a uhlíky (*Čtrnáct 1931; Doubová 1976, 24*). Je tedy možné soudit, že důsledky požáru byly rozsáhlejší. Pozdně středověké či raně novověké situace v poloze poblíž současné uliční čáry byly zaznamenány i v dalších dvou případech na východní straně náměstí. Sonda 8/86, položená u čp. 79 (ppč. 118), zastihla vrstvy z 15. stol. (*obr. 3: 25; Frýda – Hus 1986*) a v roce 1993 byl v prostoru čp. 74 (ppč. 119) dokumentován rozměrný zahloubený objekt a zbytek studny z 15.–16. stol. (*obr. 3: 28; Nováček 1993b*). Pro poznání urbanistické struktury v pozdním středověku je zásadní lokalizace staršího výzkumu A. Friedla z roku 1921 na parcele ppč. 144/1 při Jiráskově ulici (*obr. 3: 8*), při němž byla odkryta část nadzemní stavby obdélného půdorysu, vymezená kamennou zdí či podezdívkou a zaniklá zřejmě požárem. Z prostoru stavby byla získána převážně keramika 15.–16. (?) století.²² Osídlení 15. stol. zachytily i sondy 2/85 a 3/85, položené za domy čp. 63 a čp. 482 v severní frontě Smetanovy ulice (ppč. 139/1 a 139/2; *obr. 3:23; Frýda 1985*).

Výsledky výzkumu tedy, domníváme se, poskytují zajímavé doklady postupné redukce staroplzeneckého osídlení po založení Nové Plzně. Některé jednotlivé prvky urbanistické struktury, která jako celek zanikla, zůstaly živé až do raného novověku.

Pro poznání charakteru staroplzeňské podhradní aglomerace po založení Nové Plzně a translaci královského města do nové polohy nemáme kromě archeologických dat k dispozici mnoho pramenů. Změnu právního statutu lokality jasně dokumentuje privilegium Karla IV. z roku 1361, kterým byli v souvislosti s výstavbou hradu Radyně obyvatelé Staré Plzně osvobozeni od všech robot a dávek s výjimkou královské berně (*CIM IV.1, č. 79, s. 123–125*). Označení příjemců privilegia, staroplzeňských měšťanů, odpovídá obyvatelům neplnoprávního sídliště městského typu.²³ Dávky, od kterých byli osvobozeni, platili Staroplzeňští podle této listiny od starodávna s měšťany Nové Plzně.²⁴ Souběžnost daňové zátěže obou lokalit je podle našeho názoru dalším dokladem translace již určitým způsobem konstituovaného institucionálního města. O přetrvávání městského charakteru sídliště ve 14. stol. však nelze pochybovat. Listina vyšehradského probošta Purcharda z roku 1363, která řeší spor o rybolov v řece, jasně označuje jednu ze znesvářených stran jako „konšele a obec Staroplzně“.²⁵

²² Informace čerpány z terénní skici A. Friedla a z obsahu Zprávy o postupu archeologických výzkumů za sezónu 1921. Uloženo v archivu odd. pravěku Západočeského muzea v Plzni.

²³ *CIM IV.1, č. 79, s. 123–125*: „... homines et pauperes oppidani de Antiqua Pilzsa, nostri subsidis et fideles ...“.

²⁴ *CIM IV.1, č. 79, s. 123–125*: „... quas una cum civibus civitatis Nove Pilzne ab antiquo dare sunt soliti ...“.

²⁵ Český a německý opis listiny v SOA Praha, Vs Štáhlavy, Nebílovy, Chocenice, i. č. 344 (za upozornění děkujeme P. Koderovi). Český překlad je rovněž součástí urbáře štáhlavského panství z roku 1719 (*Haubertová – Hofmann – Lešický 1993, č. 166, s. 125–126*).

Výzkum doložil, že prvky pravidelné struktury lokovaného institucionálního města přetrvaly v prostoru Smetanovy ulice až do raného novověku. Zánik prozkoumaného zděného suterénu jedné z těchto usedlostí je snad možné dát do souvislosti s třicetiletou válkou. Ta měla pro Plzeň tragické následky, počet obyvatel se podle odhadu snížil na polovinu, což se zřejmě zásadním způsobem podepsalo i na urbanistickém charakteru lokality. Válečné události značně postihly Plzeň již na počátku třicetileté války, v roce 1624 bylo 40 % usedlostí pustých (srov. *Bělohávek 1976*, 42). Lze si proto představit, že zkoumaný dům prodělal zásadní změny v důsledku válečných událostí opakovaně. Urbanistický charakter lokality po třicetileté válce zachycuje mapa štáhlavského panství z 18. stol., která zaznamenala již situaci shodnou s mapou stabilního katastru (*obr. 4*).²⁶ Zdá se tedy, že teprve v souvislosti s událostmi třicetileté války definitivně zanikla zástavba východní části půdorysu původního královského města. Porovnání uvedených historických kartografických pramenů se současným stavem ukazuje značnou stabilitu polních cest, jejich poloha může do jisté míry fixovat komunikační síť opuštěného lokačního města. Tuto představu opravňuje atypická dispozice objektu 230 v jižní frontě Smetanovy ulice.

7. Závěr

Staroplzeňská sídelní aglomerace prošla v 10.-13. století složitým urbanizačním procesem, jehož ohniskem zřejmě byl nevelký, dosud prakticky nezkoumaný areál opevněného jižního podhradí přemyslovského hradu na pravém břehu Úslavy. Podobně jako u pražského suburbia, došlo i v Plzni k postupnému přesunu těžiště osídlení na protilehlý břeh řeky, a jeho strukturujícím prvkem se, v zatím bližší neurčené době, stalo tržiště a síť sakrálních staveb.

Přelomovým bodem v poznání plzeňských dějin je bezpochyby archeologické prokázání městské lokace, která v jižním a východním směru navázala na starší předlokační aglomeraci na levém břehu Úslavy. Představa o založení královského města v plzeňském podhradí dobře zapadá do kontextu urbanizačních snah Přemysla Otakara II. v západních Čechách.

Translace královského města do nové polohy v posledních letech 13. stol. zakonzervovala urbanistickou situaci ve Staré Plzni v podobě ne zcela završeného lokačního záměru. Není jasné, zda byly vůbec zahájeny práce na městském opevnění, nedokončen zůstal záměr výstavby městského kostela na náměstí. Otázkou je, zda lokační záměr počítal s určitou regulací starší části začleněné do městského areálu a jakým způsobem mělo být zformováno stále poměrně intenzivní osídlení na pravém břehu, zahrnující i dosud živý areál knížecího hradu. Archeologické památky Starého Plzně jsou vzhledem k přerušené kontinuitě vývoje velmi cenným pramenem pro zkoumání procesu vzniku vrcholně středověkých institucionálních měst.

Studie vznikla v rámci projektu Grantové agentury ČR „Archeologie středověkých měst v českých zemích“, reg. č. 404/01/0490.

²⁶ SOA Praha, Vs Štáhlavy, Nebílovy, Chocenice, i. č. 2531. Mapa vznikla velmi pravděpodobně spolu s urbářem z roku 1719.

PRAMENY A LITERATURA

- Anderle, J. – Karel, T. – Švábek, V. 1994: Městský hrad v Rokycanech, *Archaeologia historica* 19, 71–77.
- Bělohlávek, M. 1976: Úpadek a doba ponížení. In: *Tisíc let Starého Plzně 976–1976*, Plzeň, 29–53.
- Bělohlávek, M. a kol. 1965: *Dějiny Plzně I*. Plzeň.
- Beneš, A. – Richter, M. 1976: Příspěvek k dějinám osídlení Starého Plzně ve 13. století, *Sborník Západočeského muzea v Plzni – Historie* 1, 67–75.
- CDB: *Codex diplomaticus et epistolarium regni Bohemiae V/1*, ed. J. Šebánek – S. Dušková. Pragae 1974; V/2, ed. J. Šebánek – S. Dušková. Pragae 1981.
- CIM IV.1: *Codex iuris municipalis regni Bohemiae*, ed. A. Haas. Praha 1954.
- Čechura, J. 1995: *Dějiny Plzeňska*. In: J. Fajt ed., *Gotika v západních Čechách (1230–1530)*, Praha, 37–55.
- Čtrnáct, V. 1931: Deníkový záznam v archivu odd. pravěku Západočeského muzea v Plzni.
- Doubová, M. 1976: Archeologické výzkumy a nálezy na území Starého Plzně, o. Plzeň-jih, *Sborník Západočeského muzea v Plzni – Historie* 1, 19–28.
- FRB I: *Fontes rerum Bohemicarum I*, ed. K. J. Erben, Praha 1873.
- Friedl, A. 1976: Tisíc let Staré Plzně promlouvá k dnešku, *Sborník Západočeského muzea v Plzni – Historie* 1, 29–47.
- Fryda, F. 1985: Závěrečná zpráva o výsledcích předstihového záchranného výzkumu za rok 1985. *Archiv odd. starších dějin Západočeského muzea v Plzni*.
- Fryda, F. – Hus, M. 1986: Závěrečná zpráva o výsledcích předstihového záchranného archeologického výzkumu za rok 1986. *Lokalita Starý Plzenec. Archiv odd. starších dějin Západočeského muzea v Plzni*.
- 1987: Zpráva o provedení předstihového záchranného archeologického výzkumu na lokalitě Starý Plzenec. *Archiv odd. starších dějin Západočeského muzea v Plzni*.
- 1988: Závěrečná zpráva předstihového archeologického výzkumu za rok 1988. *Lokalita Starý Plzenec. Archiv odd. starších dějin Západočeského muzea v Plzni*.
- 1989: Archeologický výzkum ve Starém Plzenci, *Archaeologia historica* 14, 219–232.
- 1990: Závěrečná zpráva za rok 1990 (Předstihový archeologický výzkum ve Starém Plzenci). *Archiv odd. starších dějin Západočeského muzea v Plzni*.
- Guth, K. 1925: České rotundy, *Památky archeologické* 34, 113–188.
- Haubertová, K. – Hofmann, G. – Lešický, L. 1993: *Soupis západočeských urbářů*. Plzeň.
- Hejna, A. 1976: Výzkum na hradišti Stará Plzeň v roce 1972, *Sborník Západočeského muzea v Plzni – Historie* 1, 49–60.
- Horák, B. 1908: Hradiště Plzenecké, *Památky archaeologické a místopisné* 22, 437–448.
- 1909: Hradiště Plzenecké, *Památky archaeologické a místopisné* 23, 161–166.
- Ježek, M. 2000: *Archeologia na rynku małego miasta w Czechach*. In: J. Piekalski – K. Wachowski red., *Średniowieczny Ślask i Czechy. Centrum średniowiecznego miasta. Wrocław a Europa Środkowa*, Wrocław, 21–46.
- Jirásko, L. 1986: Ke genezi Stříbra a jeho středověkých staveb, *Minulosti Západočeského kraje* 22, 131–153.
- Kaiser, L. – Široký, R. 2002: Starý Plzenec, Smetanova ul., bývalá čp. 114, 117, 122, 166. Nálezová zpráva o záchranném archeologickém výzkumu. 2. a 3. etapa. *Archiv ZIP o. p. s., čj. 30/02*.
- Kaiser, L. a kol. 2003: Starý Plzenec, Smetanova ul., bývalá čp. 114, 117, 122, 166. Nálezová zpráva o záchranném archeologickém výzkumu. 4. etapa. *Archiv ZIP o. p. s., čj. 359/03*.
- Kejř, J. 1976: *Päpstliche Urkunden und Anfänge des Städtewesens in Böhmen und Mähren*, *Folia diplomatologica* 2, 51–63.
- 1998: *Vznik městského zřízení v českých zemích*. Praha.
- Klápště, J. – Richter, M. – Velímský, T. 1996: *Hausbau früher Lokationsstädte in Böhmen*. In: H.-J. Brachmann – J. Klápště Hg., *Hausbau und Raumstruktur früher Städte in Ostmitteleuropa. Památky archeologické – Supplementum* 6, Praha 148–165.
- Kodera, P. – Nováček, K. – Široký, R. 2002: Starý Plzenec, kostely sv. Vavřince a sv. Kříže na Hůrce. *Archiv ZIP o. p. s., čj. 155/02*.
- Kotýza, O. – Smetana, J. – Tomas, J. a kol. 1997: *Dějiny města Litoměřic*. Litoměřice.
- Líbal, D. – Penniger, R. 1971: Starý Plzenec. *Stavebně historický průzkum města SÚRPMO Praha. Archiv SPÚ v Plzni*.
- Lutovský, M. 2001: *Encyklopedie slovanské archeologie v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*. Praha.

- Mencl, V. – Benešová, K. – Soukupová, H. 1978:* Předrománská a románská architektura v západních Čechách. Plzeň.
- Mužík, P. 1976:* Historický a správní vývoj města Domažlic do počátku husitské revoluce, *Minulostí Západočeského kraje* 13, 165–186.
- Nováček, K. 1993a:* Starý Plzenec, Baslova ul., ppč. 148. Předstihový archeologický výzkum 1993. Nálezová zpráva. Archiv odd. starších dějin Západočeského muzea v Plzni, čj. 384/93.
- *1993b:* Starý Plzenec, ppč. 119. Hlášení. Archiv odd. starších dějin Západočeského muzea v Plzni, čj. 348/93.
- *1997:* Starý Plzenec – Malá Strana, ul. Komenského, Podhradní, Raisova – plynofikace. Nálezová zpráva. Archiv OZAV Západočeského muzea v Plzni, čj. 115/97.
- *2004:* Starý Plzenec – přemyslovský hrad Stará Plzeň. Rekonstrukce nálezové zprávy o archeologických výzkumech (1889–1925). Archiv ZIP o. p. s., čj. 220/04.
- Nováček, K. – Široký, R. 1996:* Starý Plzenec, okr. Plzeň-jih. Předběžná nálezová zpráva pro investora o výsledcích záchranného archeologického výzkumu při rekonstrukci MTS (II. etapa) (1995–1996). Archiv OZAV Západočeského muzea v Plzni, čj. 197/96.
- Podlaha, A. 1908:* Posvátná místa Království Českého. Arcidiecese Pražská II. Praha.
- Razím, V. 1989:* Přemyslovské hradby města Domažlic (z fondů Muzea Chodska v Domažlicích), *Časopis Národního muzea – řada historická* 158, 1–26.
- RBM II:* Regesta diplomatie nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae II, ed. J. Emler. Praegae 1882.
- Richter, M. 1979:* Archeologický výzkum českých měst 13. století, *Hospodářské dějiny* 4, 5–41.
- *1982:* Hradiště u Davle. Městečko ostrovského kláštera. Praha.
- Rožmberský, P. 1998:* Hrad Krabotov?, *Hláška* 9, 13–14.
- Sláma, J. 1986:* Střední Čechy v raném středověku II. Hradiště, příspěvky k jejich dějinám a významu. *Prae-historica* XI. Praha.
- *2001:* O údajném svatovojtěšském založení kostela sv. Jiří v Plzni – Doubravce, *Minulostí Západočeského kraje* 36, 7–14.
- Strnad, J. 1903:* O starobylosti a významu Plzence. Plzeň.
- Strnad, J. ed. 1891:* Listář královského města Plzně a druhdy poddaných osad I. Plzeň.
- *1905:* Listář královského města Plzně a druhdy poddaných osad II. Plzeň.
- Široký, R. 1996:* Záchranný archeologický výzkum na stavbě kanalizace v Baslově ulici ve Starém Plzenci. Předběžná investorská zpráva. Archiv OZAV Západočeského muzea v Plzni, čj. 165/96.
- Široký, R. a kol. 1999:* Starý Plzenec, Smetanova ul., bývalá čp. 114, 117, 122, 166. Nálezová zpráva o záchranném archeologickém výzkumu. 1. etapa. Archiv ZIP o. p. s., čj. P61/99.
- *2003:* Starý Plzenec, hradiště Hůrka. Kostel sv. Vavřince. Nálezová zpráva o záchranném archeologickém výzkumu. 1. etapa. Projekt záchrany pozůstatků kostela. Archiv ZIP o. p. s., čj. 111/03.
- Široký, R. – Majer, A. – Kubečková, K. 2000:* Starý Plzenec, čp. 70, Smetanova ul. Nálezová zpráva o záchranném archeologickém výzkumu při stavbě kanalizační přípojky. Archiv ZIP o. p. s., čj. P10/01.
- Šolle, M. 1984:* Staroslovanské hradisko – charakteristika, funkce, vývoj a význam. Praha.
- *2002:* Pilznensis provincia (Příspěvek k otázce založení města Plzně), *Sborník Západočeského muzea v Plzni – Historie* 16, 164–166.
- Štafl, I. K. J. 1957:* Terasy řeky Úslavy mezi ústím do Mže a Žinkovy, *Sborník Československé společnosti zeměpisné* 62, 28–37.
- Šváb, M. ed. 1988:* Bonaventura Piter. Krátká kronika Staré Plzně. Breve Chronicon Antiquae Plznae. Plzeň.
- Vařeka, P. 2002:* Zahloubené stavby v českých městech vrcholného středověku – zemnice nebo suterény nenalezených nadzemních domů?. In: E. Neustupný red., *Archeologie nenalezaného. Sborník přátel, kolegů a žáků k životnímu jubileu Slavomila Vencla, Dobrá Voda u Pelhřimova*, 252–285.
- Vávra, I. 1973:* Řezenská a Norimberská cesta, *Historická geografie* 11, 31–100.
- Žemlička, J. 1978:* Přemyslovská hradská centra a počátky měst v Čechách, *Československý časopis historický* 26, 559–586.
- *1990:* Přemysl Otakar I. Panovník, stát a česká společnost na prahu vrcholného feudalismu. Praha.

Forgotten Pilsen The origins of the city beneath the Přemyslid stronghold

This is a study of the development and structure of the Early and High Medieval centre of West Bohemia – Old Pilsen (Stará Plzeň; today Starý Plzenec). New archaeological investigations conducted on the left bank over the last two decades have confirmed the supra-regional importance of the archaeological situations preserved here, the quality and high degree of preservation of which offer a unique chance to study the internal structures of a proto-urban settlement feature, and for the appreciation of the initial phase of the transformation thereof into an institutionalised town in the 13th century.

The aim of this contribution is to provide a preliminary outline of the results of the most recent archaeological excavations, and to confront these with the older, summary studies, with a detailed spatial identification of all of the verifiable finds in the Old Pilsen intravillan area (*table 1; figs. 2, 3*), as well as with the results of the revision of several earlier excavations.

The site of the intersection between the two most important long-distance routes linking Prague to the important centres of the Empire was decisive in determining the spatial layout of Stará Plzeň; it was here that the Nürnberg and Regensburg roads divided. Many scholars have already recognised the marked similarity between Prague and Old Pilsen in terms of the layout of the Early Medieval settlement agglomeration. The core of the Early Medieval settlement at Old Pilsen was, just as in Prague, a bipartite Přemyslid stronghold (comprising an “acropolis” and a bailey), sited on a narrow spur above a river. Between the southern foot of the spur and the bank of the Úslava river there was a separately divided area fulfilling the function of a fortified ‘settlement beneath the walls’. As in Prague, that part of the agglomeration on the left bank represents the later expansion of the pre-urban settlement into the opposite side of the valley.

In addition to these similarities in the externals, a number of structural similarities are also recognised. As was the case with the Prague boroughs, in Old Pilsen too the development and character of the pre-urban settlement was strongly influenced by the geomorphology of the terrain, and in particular the morphology of the Quaternary overburden structures.

There is no direct basis on which the function of that part of the agglomeration on the right bank can be assessed, but there must undoubtedly have been a difference in the use of the fortified southern ward and the elevation on which the Church of the Virgin now stands. Two Early Medieval situations of a funerary character have been localised to the broader environs of the church (*fig. 2: 4, 14*). The different field situations of the two areas do not rule out the existence of two separate burial grounds, to the existence of which a sacral structure must have related – the assumed Romanesque precursor of today’s Church of the Virgin. Clearly settlement finds from the western part of the Malá Strana area appear come first from the end of the 12th or the 13th century (*fig. 2: 16*). While aware of the problems attending a hypothesis based on an absence of sources, but on the basis rather of logical assumptions, the authors feel that the earliest settlement beneath the stronghold was indeed the southern ward, which by its fortifications was integrated with the stronghold on the spur. It is here that, in all likelihood, the marketplace dated by the St Adalbert legend to 992, must be localised.

The evidence from the left bank part of the agglomeration for the close of the Early Medieval (Middle “Hillfort”) period is thus far not pronounced, and concentrates on the upper edge of Úslava river terrace III, in the middle section of Jiráskova St. (*figs. 3: 23, 24*). While the character of this settlement area is not yet clearly determinable, the small extent of the settled area does not indicate intensive occupation of the left bank part of the *suburbium*.

In the first quarter of the 20th century, archaeological investigation of the hillfort concentrated in the main on the excavation of churches, the recognition of which – in the contemporary paradigm – was to offer the easiest route to resolving cultural-historical and chronological problems.

The Church of St Lawrence, sited on the highest part of the ‘acropolis’ must be presumed to have been the main and oldest ecclesiastical building of the stronghold area, forming a structural com-

ponent thereof from the 10th century. The recovered remains, however, of a single-aisled small church with presbytery not set aside, cannot however be identified with such a structure. This minor sacral building is a later, Gothic framework replacement for the original stronghold church, which was destroyed by fire and the plan of which cannot be reconstructed; hypothetically, it might be possible to connect it with the undatable torso of the only wall revealed in the southern part of the nave of the later church. It is certainly impossible to rule out a multiple-aisled solution for the primary stronghold sanctuary, as this was common in the 11th–12th century at other Přemyslid administrative (stewardship) strongholds and at several other sites of lesser importance or different function. The results of test pitting in the surroundings of the church and a newly-conducted geophysical survey have shown that St Lawrence's Church was an integral part of a compact, divided and densely built-up area, conspicuously separate from the rest of the 'acropolis', and which may be presumed to have been the residence of a prince or castellan/steward. It is of course notable that this area was not abandoned in the period of the presumed collapse of the provincial administrative stronghold during the 13th century, but persisted, for the most part in masonry form, until the end of the 16th century. As the most important of the sanctuaries of Old Pilsen, St Lawrence's evidently retained its parish statute even after the gradual abandonment of the Přemyslid stronghold.

A series of difficult to answer questions are raised by the Rotunda of St Peter, in the area of the western bailey. The hitherto universally accepted dating of this structure to the close of the 10th century has been shown by closer examination to be insufficiently supported. The indications now available suggest instead a later origin for this sacral structure, in around the 12th century. In the case of the bailey area, too, it is necessary to note the relatively large proportion of 13th–15th century ceramics in the finds assemblage, suggesting settlement continuity after the abandonment of the Přemyslid stronghold.

The suburb on the left bank of the Úslava river developed over an interval of time that has yet to be ascertained. Hypothetically, analogously to other important Přemyslid *suburbia*, it may be assumed that the crystallisation cores of the pre-urban settlement were the proprietary or corporate churches, often bound to the seat of a magnate and important stronghold functionary. In the case of the left bank Pilsen agglomeration, a 1266 charter of Přemysl Otakar II confirms the existence of four churches; of these, only the locations of the Church of St John the Baptist on the square (*fig. 4: 5*) and the Church of St Blasius – which was the core of a separate settlement feature named "Craboccon" in the charter (*fig. 4: 8*) are known. The other two sacral structures – the Churches of St Martin and St Wenceslas – were lost through further development, and have been localised on the basis of the thus far not very conspicuous grave finds from the cemeteries related to them (*fig. 4: 6, 7; 6*).

It can be stated that the greatest demonstrable extent of the left bank part of the *suburbium* in the later 12th–13th centuries was considerably greater than the extent of the built-up area shown on the map of the stable cadastre (1838). The area containing finds can as a whole be approximately defined as a rectangle with the maximum dimensions 390 x 340 m (*fig. 4*), while the only area within this framework in which archaeological relicts of the relevant settlement horizon have not yet been found is the site of Masarykovo nám. [Square]. Archaeological investigations to date have found no evidence of the earthwork or masonry fortification of the settled area.

The structure and character of the built-up area in this locale is gradually being clarified by archaeological fieldwork, ongoing since the latter half of the 1980s. The excavations in the eastern part of the township, in particular in the gardens of the block between Smetanova St. and Vrchlického St. in the years 1985–1990 (*fig. 3: 23*), have revealed a conspicuous refuse stratigraphy, lines of communication and a dense tangle of diverse sunken features, the functions of which have been ascertainable only in isolated cases.

A further stage of work in the area of the southern facade of Smetanova St., demolished in the meantime (1999–2002; *figs. 3: 40*), related to these excavations. The demolition offered an unprecedented opportunity for excavation along the building line, which proved to be crucial to the interpretation of the built appearance and planning of the identified 13th century structures. The analysed ceramic assemblages do not reflect the beginnings of the built-up area particularly well, but do allow its lifespan to be dated to from the second half of the 13th to roughly the first quarter of the 14th century.

Another watershed for dating the decline of the built-up area is provided by a hoard of Regensburg pfennigs (6+1 pcs) found in feature 230. The dating on the latest of these mintings does not allow the deposition of the find to be dated to earlier than 1280–1300, but its creation in the early years of the 14th century is not impossible.

A total of four sunken features interpreted as the basements of houses (features 11, 42, 56 and 230) were identified within the study area. The investigated basements showed marked similarity, in particular in their extremely similar dimensions (*figs. 8, 9*). All four features respect the line given by the current course of Smetanova St., while both of those investigated *in toto* have their longer axes running north-south, i.e. at right angles to the building line. Traces of plot boundaries have not been identified, given the poor extent to which the original terrain has been preserved, but plots may be estimated to have been 22–24 m wide. The similarities in the layouts of the basements and their orientation and construction demonstrate that excavation has uncovered part of a settlement structure that originated in a single act, which must have been of planned dimensions and deliberately set out. Traces of planned plots can be traced along Smetanova ul. for at least 275 m from the square (*fig. 8*).

Other parts of the left bank settlement at Old Pilsen with settlement evidence from the 12th–13th centuries can be described with far less certainty. By comparison with an analysis of the plan of the township from the map of the stable cadastre (1838; *fig. 4*), however, several preliminary conclusions can be drawn, based on the partially confirmed presumption that development of the plan of the locality was arrested after the foundation of New Pilsen in the 1290s, conserving a range of earlier elements. The core of the plan is the linear square, the longer axis of which is oriented in accordance with the main line of communication running north to south. Other streets ran off this centre in more or less every direction. The 45 m wide southern section of the square, where there are clear signs of an orthogonal arrangement, is markedly different from the plan of the northern part, determined by the road network. The mouth of what is now Smetanova St. on the south side is formed by a right-angled corner; the opposite corner next to the church is identical in character. The Church of St John the Baptist itself is eloquent testimony to an unfinished architectural design; the nave is, unlike the presbytery, conspicuously shortened, and its planned extension westwards was evidently left unrealised. The presumed dimensions of the church and its siting, which through the presbytery fix the line of the square, as well as the orientation rather towards the edge of the town, clearly indicate an intent to replace the original Romanesque filiate sanctuary with a large town church.

The differences in the spatial structures of the left bank settlement and in particular the results of archaeological investigations along Smetanova St. thus suggest that an orthogonal, planned district of urban character was appended to the southern, or south-western, edge of the earlier agglomeration with its three churches was – evidently in the mid-13th century. This would accord with the notion of a gradual development of the settlement along the important line of communication from the settlement beneath the stronghold on the right bank over onto the left bank of the Úslava.

The foundation of a new borough on the edge of the earlier agglomeration beneath the Přemyslid stronghold is not explicitly described in the surviving written sources. Indirect evidence, however, can be found in two well-known charters of the 13th century, which contain relatively detailed information about the conditions in the locality. One of these is a document from 1266, in which King Přemysl Otakar II makes over to the (Premonstratensian) Chotěšov convent the Church of St Lawrence at the stronghold, with all of its named chattels, while the other is a charter of Pope Gregory X for the same convent from the year 1273, confirming the donation. A clear spatial delineation of the settlement, termed a *civitas*, comes from the localisation of the church contained in the charters. It is clear that in 1266 the place name Pilsen/“Pilzna” referred exclusively to the settlement on the left bank of the Úslava. The movement of the toponym that initially referred in the first place to the Přemyslid stronghold is certainly a faithful reflection of the shift of this importance centre from the regional stronghold to the town on the left bank. The data from the charters of 1266 and 1273 thus confirm the existence of an institutionalised, legal town on the left bank of the Stará Plzeň agglomeration, the establishment of which must be placed somewhere prior to the year 1266.

According to the testament of the archaeological investigations, however, the planned settlement on the left bank falls into the category of the abortive. It is clear that the abandonment of the original planned intent can be placed into the context of the foundation of New Pilsen in the 1290s. The destruction layers of all of the houses in the earliest horizon investigated in detail show signs of non-catastrophic abandonment.

Excavation of the southern frontages of Smetanova St. clearly showed that further construction phases related to one of the measured-out plots of the earliest horizon. The evolution of the residence can thus far be divided into 13 horizons, everything pointing to a definitive end to the homestead only in the 17th century (*fig. 10*). Specific archaeological evidence for the development of Old Pilsen in the High Middle Ages and Early Modern period had already been obtained by earlier excavations (*fig. 3: 11, 3: 25, 3: 28*). Localisation of the excavations of 1921 (*fig. 3: 8*), during which part of a standing masonry (?) structure on a rectangular plan that was evidently destroyed by fire in the 15th–16th (?) century was uncovered, is essential for an understanding of the urban structures of the late Middle Ages. The excavation results offer interesting evidence for the gradual reduction of the Old Pilsen settlement after the foundation of New Pilsen.

Excavation has proven that elements of the regular structures of the planned, institutional town survived in the area of Smetanova St. until as late as the Early Modern period. The destruction of the built up area in this vicinity may be placed in connection with the Thirty Years' War, which had tragic consequences for Old Pilsen: the estimated population halved, which naturally had a fundamental impact on the urban character of the locality.

The translation of the royal borough to its new site in the closing years of the 13th century conserved the urban situation in Old Pilsen in the form of the not entirely completed planned intention. It is unclear as to whether work ever began on the fortification of the town, while the ultimate design of the town church on the square also remained unrealised. The question is whether the planned ideal assumed a certain regulation of the earlier districts incorporated into the urban area, and by what means the still relatively intensive settlement of the right bank, including the princely stronghold, was to be shaped. The archaeological remains of Old Pilsen are, given the interrupted continuity in their development, an extremely valuable resource for the investigation of the processes of the genesis of High Medieval institutional towns.

LADISLAV KAISER, *Západočeský institut pro ochranu a dokumentaci památek o. p. s., Tomanova 3, CZ-320 16 Plzeň; lkaiser@zip-ops.cz*

KAREL NOVÁČEK, *Katedra archeologie, Fakulta filozofická, Západočeská univerzita v Plzni, Sedláčkova 38, CZ-306 14 Plzeň; knovacek@kar.zcu.cz*

RADEK ŠIROKÝ, *Západočeský institut pro ochranu a dokumentaci památek o. p. s., Tomanova 3, CZ-320 16 Plzeň; rsiroky@zip-ops.cz*